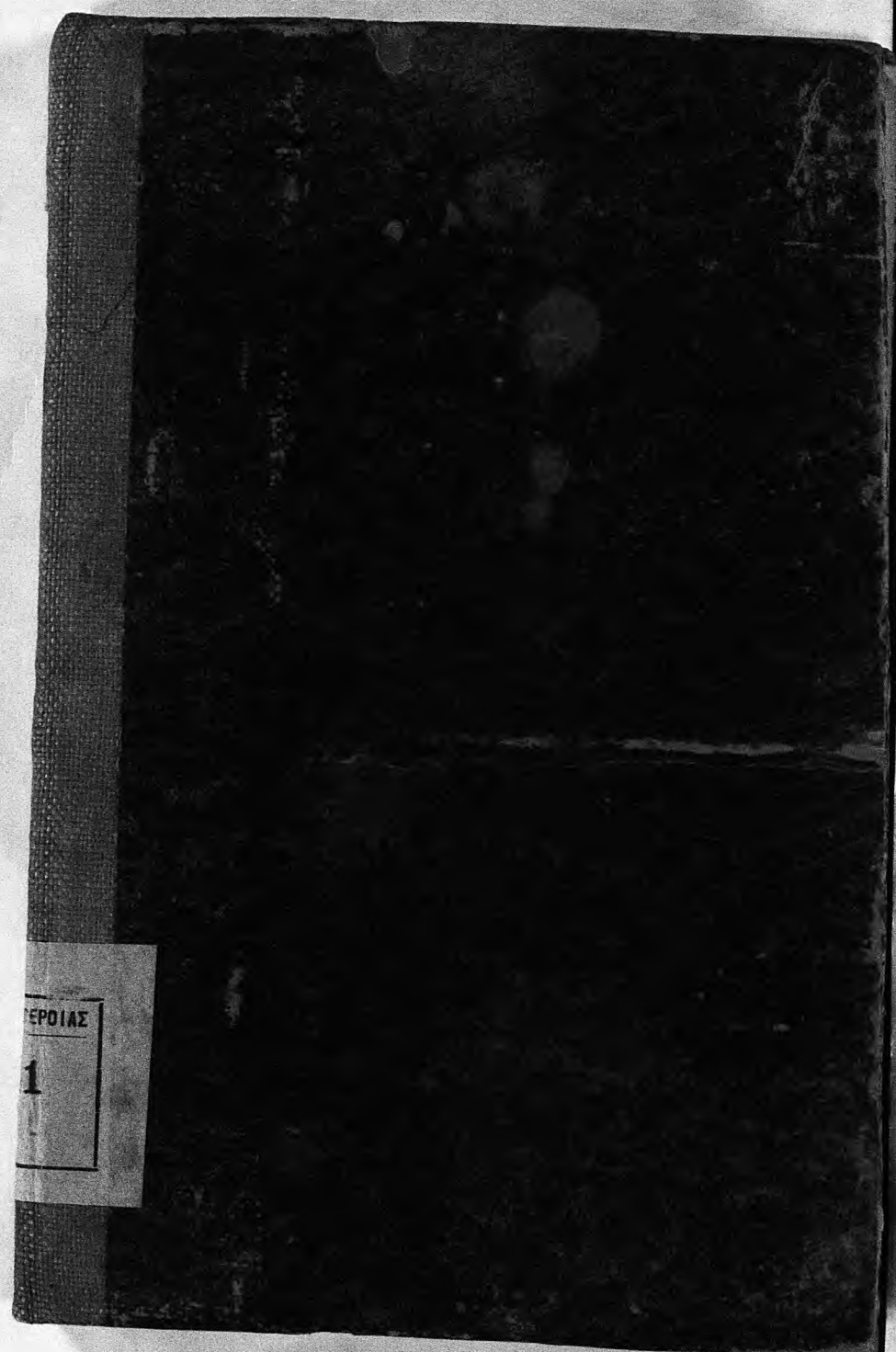

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

351
2

**BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM
TEUBNERIANA.**

**C. SALLUSTI CRISPI
CATILINA IUGURTHA
EX HISTORIIS
ORATIONES ET EPISTULAE.**

**IN USUM SCHOLARUM
EDIDIT
ADAM EUSSNER.**

EDITIO STEREOTYPA.

**LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCXCVII.**

1897

BIBLIOTHECA

SCRIPTOBUM GRAECORUM ET ROMANORUM TEUBNERIANA.

	M. A.		M. A.
Aelianus ad. <i>Hersch.</i> 2 voll.	9.—	Cassius ad. <i>Kübler.</i> h. Alex. b. Afr.	— 60
— varia historia	— 90	Ed. min.	— 60
Aeneas comment. Poliorc. ad. <i>Hug.</i>	1. 85	Ed. maior.	1.—
Aeschines ad. <i>Wankel.</i>	— 90	Callimachi vita S. Hypatii	3.—
— ad. <i>Blass.</i>	2. 40	Cassius Felix ad. <i>Rose.</i>	3.—
— Ed. min. c. Ind. Aeschin.	8.—	Catonis de agri cult. lib. ad. <i>Kr.</i>	1.—
[—] Ind. Aeschin. comp. <i>Pruss.</i>	8. 40	Catullus ad. <i>Müller.</i>	— 45
Aeschyl. tragoediae ad. <i>Walt.</i>	1. 60	— Tibull., Propert. ad. <i>Müller.</i>	2. 70
— Singulae tragoediae	— 30	Cebellii tabula rec. <i>Prascher.</i>	— 60
[—] Schol. in Pers. ad. <i>Dähnert.</i>	3. 60	Celsus ad. <i>Daremberg.</i>	3.—
Alexander Lycop. ad. <i>Brinkmann.</i>	1.—	Censorinus ad. <i>Hultsch.</i>	1. 20
Ammianus M. ad. <i>Gardthausen.</i> 2 voll.	7. 20	Chronica min. ed. <i>Frick.</i> 2 voll. Vol. I.	6. 80
Anacreon ad. <i>Rose.</i> Ed. II.	1.—	Cicero ad. <i>Müller.</i> 5 partes (= 11 voll.)	—
Andocides ad. <i>Blass.</i> Ed. II.	1. 20	— 37 fascic. Pars I. 1. 2.	—
Anna Comnena ed. <i>Rolferscheind.</i> 2 voll.	7. 50	— Pars II. 1—3. Pars IV. 1—3.	16. 00
Anthimus ad. <i>Rose.</i>	1.—	— Pars III. Epist. Vol. I.	3. 00
Antiphon ad. <i>Blass.</i> Ed. II.	2. 10	— orat. sel. ed. <i>Müller.</i> 2 partes	1. 50
Anthologia Graeca ad. <i>Stadtmüller.</i> I.	6.—	— edd. <i>Eberhard-Buschfelder.</i>	2.—
— Lat. I. 1 ad. <i>Riese.</i> Ed. II.	4.—	— epistolae ad. <i>Wessloep.</i> 2 voll.	6.—
— II ad. <i>Bucheler.</i> Fasc. I.	4.—	— sel. ed. <i>Dietsch.</i> 2 partes	2. 50
Antoninus ad. <i>Sich.</i>	1. 50	Claudiani, Cl., carmina ad. <i>Koch.</i>	3. 60
Apollodorus ad. <i>Bekker.</i>	1.—	Cleomedes ad. <i>Ziegler.</i>	2. 70
— ad. <i>Wagner.</i> [Mythographi Gr.] I.	3. 60	Commodianus ad. <i>Ludwig.</i> 2 voll.	2. 70
Apollonius Perg. ad. <i>Heiberg.</i> 2 voll.	9.—	(Constantinus) Inc. I. de C. Magna.	—
Apollonius Rhodius ad. <i>Merkel.</i>	1.—	ad. <i>Heydenreich.</i>	— 60
Appianus ad. <i>Meinshausen.</i> 2 voll.	9.—	Cornelius Nepos ad. <i>Fleckenstein.</i>	— 50
Archimedes ad. <i>Heiberg.</i> 3 voll.	18.—	Cornutus ad. <i>Lang.</i>	1. 50
Aristophanes ad. <i>Bergk.</i> 2 voll. Ed. II.	3.—	Curtius Rufus ad. <i>Vogel.</i>	1. 20
— Singulae comoediae	— 45	Damasus ad. <i>Thm.</i>	2. 40
Aristoteles, de partibus animal.	—	Dares Phrygius ad. <i>Meister.</i>	1. 20
ad. <i>Langhans.</i>	1. 80	Demosthenes add. <i>Dindorf-Blass.</i>	—
— de arte poetica ad. <i>Christ.</i>	— 60	3 voll. (= 6 partes.) Ed. IV min.	4. 50
— physica ad. <i>Prantl.</i>	1. 50	— 4 voll. Editio maior.	7. 20
— ethica Eudemia ad. <i>Susemihl.</i>	1. 50	Dietsy Cretensis ad. <i>Meister.</i>	1. 50
— Nicomachea ad. <i>Susemihl.</i>	1. 80	Dinarchus ad. <i>Blass.</i>	3.—
— de coelo ad. ed. <i>Prantl.</i>	1. 20	Dio Cassius ad. <i>Meib.</i> 5 voll. Vol. I. II.	8. 10
— de coloribus ad. ed. <i>Prantl.</i>	— 60	Dio Chrysost. ad. <i>Dindorf.</i> 2 voll.	5. 40
— politica ad. <i>Susemihl.</i> Ed. III.	2. 40	Diodorus ad. <i>Vogel.</i> 5 voll. Vol. I—III.	11. 20
— magna moralia ad. <i>Susemihl.</i>	1. 20	Dionysius Halic. ad. <i>Jacoby.</i> Vol. I—III.	9. 60
— de anima libri III. ed. <i>Bühl.</i>	1. 20	Diophantus ad. <i>Tannery.</i> 2 voll.	10.—
— ars rhetorica ad. <i>Römer.</i>	2. 10	Dracontius ad. <i>de Duhn.</i>	1. 20
— metaphysica ad. <i>Christ.</i>	2. 40	Epicorum Graec. fragm. ad. <i>Kinkel.</i> I.	3.—
— fragmenta ad. <i>Rose.</i>	4. 50	Epic. Indib. poesis corpora, edd.	—
— oeconomica ad. <i>Susemihl.</i>	1. 50	Brandt et Wachsmuth. 2 voll.	6.—
— de plantis ad. <i>Apelt.</i>	3.—	Epictetus ad. <i>Schenk.</i>	10.—
— <i>Met.</i> <i>Ady.</i> ad. <i>Blass.</i> Ed. II.	1. 50	Euclidis Elementa ad. <i>Heiberg.</i> 5 voll.	24. 00
Arriani expeditio Alex. ad. <i>Abicht.</i>	1. 20	— Data ad. <i>Menge.</i> Optica ad. <i>Heiberg.</i>	10.—
— scripta min. ad. <i>Eberhard.</i>	1. 80	Eudaeus violarium ad. <i>Flach.</i>	7. 50
Athenaeus ed. <i>Kaibel.</i> 5 voll.	17. 10	Euripides ad. <i>Nauck.</i> 3 voll. Ed. III.	5. 70
Augustinus itar. ad. <i>Dombart.</i> 2 voll.	6.—	— Singulae tragoediae	— 80
Avicenna ad. <i>Peiper.</i>	1. 50	Eusebius ad. <i>Dindorf.</i> 4 voll.	15.—
Ausonius ad. <i>Peiper.</i>	6. 60	Eutropius ad. <i>Rühl.</i>	— 45
Antolytus ad. <i>Hultsch.</i>	3. 60	Fabulae Aesopicae ad. <i>Halm.</i>	— 90
Atrianus ad. <i>Bregis.</i>	1.—	Fabulae Roman. ad. <i>Eberhard.</i> Vol. I.	3. 75
Babrius ed. <i>Schneidewin.</i>	— 60	Firmicus Mat. ad. <i>Stall.</i> Pars I.	2. 40
Benedicti regula ad. <i>Wolfflin.</i>	1. 60	Florilegium Graec. Sing. fascic. (10)	— 45
Boetius de inst. arithm. ad. <i>Friedlein.</i>	5. 10	Florus ad. <i>Rassbach.</i>	2. 50
— de consolatione ad. <i>Peiper.</i>	2. 70	— ed. <i>Halm.</i> Ampellus ad. <i>Wolfflin.</i>	1.—
— comm. in libr. Aristotelis <i>regi.</i>	—	Frontini strategem. ad. <i>Gundermann.</i>	1. 50
— <i>epynolog.</i> rec. <i>Meiser.</i> 2 voll.	8. 70	Gaius ed. <i>Huschke.</i> Ed. V.	2. 70
Isidori Graeci ad. <i>Ahrms.</i> Ed. II.	— 60	Galeri scripta minora. 3 voll.	7. 50
Caesar ad. <i>Dinter.</i> Ed. II. min.	1. 50	— inatit. logica ad. <i>Kalbfleisch.</i>	1. 20
— bell. Gall. Ed. II. min.	— 75	Gellius ad. <i>Hertz.</i> 2 voll. Ed. II.	4. 20
— bell. civilis. Ed. II. min.	— 60	Geoponica ad. <i>Beck.</i>	10.—
— ad. <i>Kübler.</i> bell. Gall. Ed. min.	— 75	Georgius Cyprinus ad. <i>Gleier.</i>	3.—
— Ed. maior.	1. 20	Heliodorus ad. <i>Bekker.</i>	3. 40
— bell. civ. Ed. min.	— 60	Hermippus dial. add. <i>Kroll et Vaseck.</i>	1. 80
— Ed. maior.	— 90	Herodianus ad. <i>Bekker.</i>	1. 20

C. SALLUSTI CRISPI
ATILINA IUGURTHA
EX HISTORIIS
ORATIONES ET EPISTULAE.

IN USUM SCHOLARUM
EDIDIT
ADAM EUSSNER.

EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCXCVII.

LIPSIÆ: TYPIS B. G. TEUBNERI.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

PRAEMONITUM EDITORIS.

Sallustius a me recognitus quibus potissimum locis ab optimis libris ita discedat, ut inter se dissentientibus illis unum pluresve sequatur aut corruptis iisdem ad deteriores redeat vel probabilia sectetur coniecturis, prope diem praefari mihi licebit et doctorum iudicio subicere. In his interim exemplaribus, quae scholarum maxime in usum eduntur, breviter indicavi discrepantiam prioris editionis Teubnerianae, quam curaverat Rudolfus Dietsch. Quae tamen ad verborum formas scribendique rationes pertinent, non omnia enumeravi, sed notabiliora quaedam e Bello Catilinae exempli causa proposui. Praeterea, discipulorum ut consulerem utilitati, ipsis Bellis et Historiarum orationibus atque epistulis praemisi selecta veterum de Sallustio testimonia.

DISCREPANTIA PRIORIS EDITIONIS TEUBNERIANAE.

Bellum Catilinae (*cf. Woelfflin. Philol. XVII 520*) || Liber de Catilinae coniuratione 3, 2 auctorem *cod. P* (= *Paris. Sorb. n. 500*) *alii* || actorem 3, 5 eadem qua *I. F. Gronov.* (*codd. pauci*) || eadem eademque quae 5, 1 natus, fuit || natus fuit, 6, 2 coaluerint: ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. *sed codd. pauci, Augustin. ep. 138, 9* || coaluerint. Set 8, 4 qui ea fecere *P plerique* || qui fecere 8, 4 quantum ea *P plerique* || quantum eam 9, 5 beneficiis quam *P al.* || beneficiis magis quam 10, 3 primo imperi, pecuniae deinde *scripsi* || primo pecuniae, deinde imperi 14, 5 molles etiam *P* || molles [aetate] 15, 2 adulta *P al.* || adultum 15, 3 facinus *P* || facinoris 17, 1 L. Caesare et *codd.* || L. Caesare [et] 18, 2 L. Tullo et *codd.* || L. Tullo [et] 18, 3 quod intra legitimos dies profiteri nequivit (nequiverit *P plerique*, nequiverat *al.*) *codd.* || [quod — nequiverit] 18, 6 ea re *codd.* || ***** Ea re 19, 3 in exercitu *plurimi codd.* || sine exercitu 19, 3 ductabat, iter faciens || ductabat iter faciens, 20, 9 o fortissimi *P V* (= *Vat. 3864 al.*) || fortissimi 20, 11 extruendo *codd.* || extrudendo 22, 1 Catilinam oratione habita, cum || Catilinam, oratione habita cum || 22, 2 atque eo dictitare fecisse *codd.* || [atque — fecisse] 25, 2 viro atque liberis *P plerique* || viro liberis 25, 2 psallere et *codd.* || psallere (*om. et*) 25, 3 lubido *P al.* || lubidine 26, 5 consulibus *codd. optimi* || [consulibus] 27, 3 per *codd.* || penes 28, 1 hominibus sicuti *codd.* || hominibus ***** sicuti 28, 1 domi *P* (*ex domu*) *Par. 1576* (*ex domui*) *plerique* || domui *pauci codd.* 28, 2 periculum *P al.* || periculi 29, 1

exagitatum *codd.* || exagitatum 31, 3 rogitare omnia omnia
 pavere *scripsi* || rogitare, omnia pavere 31, 5 aut *plerique*
codd. || vel 31, 5 sicut (*vel* sicuti) *plerique* || sicubi 31, 7
 plebem Romanam *codd.* || populum Romanum 32, 1 consuli
codd. || consuli *** 32, 2 possent *codd.* || possint 32, 2 acces-
 surum *errore* || adcessurum 33, 1 patriae sedis, omnes *scripsi* ||
 patriae, set omnes 33, 3 plebs *opt.* (*P* ples) (*eandem formam*
servari C. 48, 1; I. 63, 6; 65, 5) || plebes 34, 1 respondit *P* et
plerique || respondet 34, 1 vellent *P* *plerique* || velint 34, 2 ore-
 retur *P* || oriretur 35, 3 qui (*quin opt.*) || quia 35, 3 (et — per-
 solveret) *P al.* || cum scilicet — persolveret, 36, 1 Flaminium
codd. || Flaminium [Flammam] 36, 5 atque *P* *plerique* || erat,
 quae 37, 5 qui per dedecora *P* *plerique* || per dedecora (*deleto*
 qui) 37, 5 alebantur *inserui* || om. 38, 1 Cn. Pompeio et *codd.* ||
 Gn. Pompeio [et] 38, 1 nacti *codd.* || nacti 38, 3 illa *codd.* ||
 Sullae 39, 2 ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magi-
 stratu placidius tractarent *codd.* || ceteros, qui plebem — trac-
 tarent, iudiciis terrere 39, 4 illis, qui *codd.* || illis, si 39, 5
 Fulvius *P* *plerique* || [A.] Fulvius 39, 6 per se *codd.* || ipse
 40, 6 accessit (*quae activi forma omnino libris commendari vi-*
detur) || accersit 41, 5 praecepit *codd.* || praecipit 41, 5 mani-
 festos *codd.* (*quam formam ceteris quoque locis exhibui praeter*
Catonis or. 52, 36) || manifestos 42, 3 citeriore *codd.* || ulteriore
 43, 1 videbatur *P* *plerique* || videbantur 43, 1 Faesulanum *codd.* ||
 + Faesulanum 43, 1 plebis (*quam formam ubique servari*) *codd.* ||
 plebei 44, 5 Qui *P V* *plerique* || Quis 45, 3 venerunt et simul
codd. || venere, simul 46, 3 Caeparium *P al.* || [quendam] Cae-
 parium 46, 3 Terracinensem *P al.* || Tarracinensem 46, 5 in
 senatum perducit *codd.* || perducit 49, 1 neque precibus neque
 gratia neque pretio *P* *plerique* || neque precio neque gratia
 49, 1 potuere *codd.* || quivere 49, 4 singillatim *libris confirmatur*
(item I. 42, 5) || singulatim 50, 2 exercitatos, orabat in auda-
 ciam *P* *plerique* || exercitatos [in audaciam], orabat 50, 4 dixit
Dinterus et Roscherus || dixerat 50, 4 quod *P* *plerique* || qui
 51, 4 qui *P* *plerique* || quae 51, 5 atque adversa *P al.* || et ad-
 vorsa 51, 6 et in pace *P* *plerique* || [et] in pace 51, 8 his *P*
plerique || eis 51, 15 saevior (seu.) *P al.* || severior 51, 19 super-

vacuaneum *P* (*man.* 1) *V* (*item* 58, 11) || supervacaneum 51, 27
 sed *codd.* || Scilicet 51, 27 ignaros eius *P* (eius *eras.*) *V* *al.* ||
 ignaros 51, 36 senatus *codd.* || senati 51, 39 Graeciae morem
 imitati *codd.* || *inclus.* 51, 42 illis *PV* *al.* || in illis 52, 16 si in *opt.* ||
 sin in 52, 25 et dubitatis *PV* *plerique* || *om.* 52, 25 deprensis
PV *al.* || deprehensis 52, 29 prospera *P* *al.* || prospere 52, 30
 A. Manlius *codd.* || T. Manlius 52, 35 mehercule *V* *plerique* (*P*
ex mehercules) || mehercules 52, 35 urget *opt.* *ubique* || arguet
 52, 35 urbis *codd.* *praeter* *V* || [urbis] 53, 5 parente *pauci ex*
deterioribus || vi parentum 53, 6 possum *P* *al.* || possem 54, 6
 illum adsequebatur (*ass.*) *P* *al.* || illa sequebatur 55, 1 triumviros
 (IIIviros *plerique*) || tresviros 55, 1 [ad] *expunxit* *Carrio cum*
paucis *codd.* || ad 55, 5 vindices (*vel* indices *vel* *sim.*) rerum
 capitalium *plerique* || [vindices rerum capitalium] 56, 4 Galliam
opt. || in Galliam 57, 1 Transalpinam *codd.* || [Transalpinam]
 57, 4 expeditos *P* *plerique* || expedito ***** 58, 9 si metu
codd. || sin metu 59, 3 omnis, lectos || omnis lectos 59, 3 co-
 lonis suis *scripsi* (colonibus *opt.* coloniis *al.* colonis *pauci*,
Gronov.) || calonibus 59, 5 tumultus *codd.* || tumulti 60, 2 ferentariis
P *al.* || [a] ferentariis 60, 2 cum infestis *codd.* || [cum]
 infestis 61, 3 divorsius *codd.* || divorsius alis alibi stantes

Bellum Iugurthinum *P* || Liber de bello Iugurthino 1, 4
 auctores *pauci ex bonis* *codd.* || actores 1, 5 periculosa *codd.* ||
 periculosa ac pernitiōsa *Augustin. ep.* 153, 22 3, 1 is *pauci*
 (iis *P*, his *vel* uis *vel* ius *al.*) || vel vi 4, 4 sim et *opt.* (et omnes
libri) || sum 5, 3 expedio *P* *al.* || expediam 5, 4 Syphace (siface
P) || Suface 5, 5 sed *codd.* || [set] 6, 1 et minimum *codd.* *fere*
omnes || minimum 7, 1 his *codd.* || Eis 9, 2 en *plerique* (*om.*
V *eras.* *P*) || [En] 10, 1 ea *codd.* || [ea] 10, 7 qui aetate *pleri-*
que || quia aetate 11, 6 adoptione (*vel* adoptione) *codd.* ||
 [adoptione] 12, 3 suam *P* *plerique* || sua 12, 5 tugurio *P*
plerique || [in] tugurio 13, 6 praecepit *P* *plerique* || praecipit
 14, 1 exercitum *codd.* (exercitus *V*) || exercitus 14, 3 posse me
P *plerique* || possem 14, 5 amicitiam instituit (*vel* inst. am.)
codd. || [amicitiam] instituit 14, 9 tuis *codd.* (*om.* *V*) || [tuis]
 14, 9 numquamne *P* *plerique* || Numquam *V* 14, 11 nequit *P*
plerique (non q. *V*) || non quit 14, 18 ne foedera *P* *plerique* (neu

f. V) || neu foedera 15, 2 praeterea senatus *P plerique* || praeterea [senatus] 15, 4 Aemilius *codd.* || M. Aemilius 15, 5 videt *P plerique* || vidit 16, 3 fama fide *P plerique* || famae fide 17, 5 arbori *P plerique* || arbore 18, 1 Libyes (*vel libies*) *codd.* || Libues 18, 4 Persae *P plerique* || et Persae 18, 8 lateribus, tecta || lateribus tecta, 18, 11 proxume Carthaginem *codd.* || proxuma Carthagine 19, 1 alii multitudinis domi minuendae gratia pars imperi cupidine *codd.* || pars imperi cupidine, alii — gratia 19, 3 Cyrene (*vel cirene*) *codd.* || Curene 19, 4 proxume Hispaniam *plerique* (proximi hispanias *P*) || proxumi Hispania 21, 4 de controversiis suis iure potius quam bello disceptare *pauci* (*om. opt.*) || [de — disceptare] 25, 2 enisum est *boni aliquot* (*om. al.*) || enisum 25, 5 navem *P (m. 1) Par. 1576 al.* || navim 26, 3 armatus *P al.* || armatis 27, 4 L. Bestia (*omisso nom. gentili*) *P* || L. Bestia [Calpurnius] 28, 1 venire *opt.* || vaenum ire 28, 5 artes animi *codd.* || artes et animi 29, 3 primum *P al.* || primo 31, 10 honori, non praedae *codd.* (honores non praedas *V*) || honori, non praedas 31, 14 eadem metuere *codd.* || [eudem metuere] 31, 18 rem publicam, non || rem publicam? Non 31, 19 contemnit *plerique* (contempnit *P*, contemnet *V*) || contemnet 31, 23 nostris *PV plerique* || vestris 31, 28 [ad hoc] *inclusi* || Ad hoc 32, 1 saepe [in] dicundo *codd.* (*in quibusdam in deletum*) || saepius dicundo 32, 1 arcessebat (*vel accersebat*) *opt.* || accersebant 32, 5 praetor *boni aliquot* (*PR P pr Par. 1576*) || *om.* 35, 9 priore *P plerique* || priori 35, 10 urbem *P plerique* || O urbem 36, 2 ludificare *codd.* || ludificari 37, 4 hiemalibus *codd.* || hiemantibus 38, 7 occupaverunt *opt.* || occupavere 38, 10 metu mutabantur *P plerique* || metum intuebantur 42, 5 deseret *P plerique* || deserat 43, 1 Metellus et Silanus *omittuntur praenomina in codd. paene omnibus* || Q. Metellus et M. Silanus 43, 1 designati *codd.* || de senatus sententia 43, 3 [eligere] scribere *opt.* || scribere 44, 5 ea || *om.* 46, 4 procedat *codd.* || procederet 46, 4 forent, regi || forent regi, 46, 4 nuntiari *P al.* || nuntiari 47, 2 et si paterentur opportunitates *P plerique* || si paterentur, et ob opportunitates 48, 1 animadvortit *codd.* || animum advortit 48, 3 passum *codd.* || [passuum] 49, 1 suorum *codd.* || [suorum] 50, 1 Rutilium *om. praenom. P*

plerique || *P. Rutilium* 53, 5 laetique *P plerique* || laetique
victoria 53, 7 adventare *codd.* || adventarent 53, 8 exortum
codd. || mutatur 54, 1 sunt *codd.* || sint 54, 5 in acie *P pleri-*
que || [in] acie 54, 6 interfici *pauci (ex corr.)* || interficit 55, 1
[ut] *om. plerique, praebebat P* || ut 55, 1 Albini *opt.* || Auli Albini
55, 4 anxius *P plerique* || [animo] anxius 55, 5 sed igni magis
quam praeda ager vastabatur *ante exercitus partem ipse, reli-*
quos Marius ducebat transposui auctore L. Grasberger || exer-
citus — ducebat. Set igni — vastabatur 58, 3 frustrari *P al.* ||
frustrati 58, 4 clamorem ut (vel) *opt.* || *om.* 60, 4 sicuti (vel
sicut) *codd.* || sicubi 62, 1 merita *opt.* || merenti 63, 2 animus
belli ingens domi modicus || animus belli ingens: domi modicus
63, 7 indignus illo honore et is quasi *scripsi* || is indignus illo
honore et quasi 64, 1 [cum] *P al.* || *om.* 64, 1 atque alia *opt.* ||
alia 64, 2 [primum] *iterant opt.* || *om.* 65, 1 paulum *P al.* ||
paululum 65, 5 multis a mortalibus *P* || a multis mortalibus
67, 1 arce *Iordanus* || ad arcem 68, 2 circiter hora tertia *P* ||
circiter horam tertiam 69, 4 nam *codd.* || † nam 70, 2 clarum
codd. || carum 71, 5 [ex perfugis] cognovit *P plerique* || cognovit
72, 2 excitus *plerique (exercitus P)* || experrectus 73, 2 invitum
P (man. 1) plerique || invisum 74, 1 fidei *opt.* || fide 74, 3 [et]
iterant opt. || *om.* 75, 1 ubi *aliquot boni* || ubique 75, 5 fuerint
(vel fuerit) *codd.* || forent 76, 3 dein duobus *P (deinde) al.* ||
Deinde 76, 3 [superque eas] *delenda censuit Popma* || *om.*
76, 3 [et super aggerem] *inclusi* || [et] super aggerem 77, 2
Ingurthini *codd.* (Ingurthae unus) || [Ingurthini] 78, 2 alta, alia
plerique omnes || alta alia, alia 79, 1 mirabile *P plerique* || me-
morabile 79, 1 nos locus *P plerique (locus nos al.)* || [nos]
locus 80, 6 et iam || Etiam 81, 2 ibi[que] *P al.* (q. vel quin-
tus *al.*) || ibique ***** 81, 3 dux Romanus *P al.* || Romanus
84, 2 sociisque *quod in codd. post regibus est Wirzius post*
ex Latio transposuit || regibus sociisque 85, 10 mutare *P V al.* ||
mutari 85, 11 is *P al.* (is sibi *V al.*) || is [sibi] 85, 13 et *P*
plerique (aut V al.) || aut 85, 16 posset *codd.* (possit *V*) ||
possit 85, 22 illorum vita *I* || vita illorum 85, 26 facundam
P plerique (facundiam V al.) || facundiam 85, 29 corpore *P*
plerique (pectore P man. 2 V) || pectore 85, 30 ego meis *P al.*

(egomet *P m. 2 V*) || egomet meis 85, 33 praesidia *codd. praeter*
V || praesidium 85, 34 neque *codd.* || nec 85, 35 mollitiem *P*
plerique (mollitiam *V al.*) || mollitiam 85, 40 laborem viris *P*
al. (viris laborem *V al.*) || viris laborem 85, 41 in conviviis
codd. || [in conviviis] 85, 42 flagitiis *codd.* (omnibus flagitiis
V) || [omnibus] flagitiis 85, 42 dedecoravere turpissumi viri, ||
dedecoravere, turpissumi viri 85, 45 atque *P V plerique* || [atque]
86, 1 aliisque *P plerique* || aliis 87, 4 cognoverunt *P plerique* ||
cognovere 89, 4 Libys (libis) *P al.* || Libus 89, 5 natura ser-
pentium ipsa perniciosa *codd.* || [natura serpentium, ipsa per-
nitiosa] 89, 7 quae — agebat *P plerique* || qua — agebatur 91, 1
usui *codd.* || usu 91, 7 ante *P plerique* || [ante] 92, 1 peregit
Marius sine ullo suorum incommodo *boni aliquot* (peregit *om.*
P) || Marius sine ullo suorum incommodo fecit 92, 5 diun-
gebat *P* || disiungebat 92, 5 omnis natura *aliquot codd.* (omnia
natura *opt.*) || omnis a natura 92, 7 [et] frumenti *P plerique* ||
frumenti 92, 7 et altis machinationibus *P al.* || [et aliis machi-
nationibus] 93, 3 adorta *scripsi* (advortit *P al.*) || vortit 93, 5
ascenderat *P plerique* || escenderat 93, 6 ascenderat *opt.* || escen-
derat 93, 8 quattuor centuriatos *scripsi* || ***** quattuor
centuriones 94, 1 e centuriis *P* || escensuri 94, 2 nisi *P*
plerique || nisu 94, 3 [est] *opt.* || *om.* 95, 3 prope iam *P pleri-*
que || iam prope 95, 3 atque Latinis *codd.* || et Latinis 95, 3
doctissime *codd.* || doctissimi 95, 3 simulanda *P plerique* ||
simulanda ac diassimulanda 97, 5 ascendere *codd.* || escendere
97, 5 cedere *P* || caedere 97, 5 obtruncare *P al.* || obtruncari
97, 5 novi quod libri inter veteres et quae scriptum habent ante
veteres transponi iusserunt *Woelfflinus et Gertzius* || veteres
novique 97, 5 et ob ea scientes belli *codd.* || [et ob ea scientes
belli] 99, 1 iubet *P plerique* || [iubet] 99, 3 terrore *opt.* || *om.*
100, 1 in hiberna propter *Par. 1576 al.* || in hiberna *****
propter 100, 4 porta *plerique* || portas 100, 4 auxiliares *pleri-*
que (et aux. *P*) || ex auxiliariis 100, 4 super vallum in muni-
mentis *P al.* (in mun. sup. vall. *al.*) || [in munimentis] 100, 4
non diffidentia *opt.* || non tam diffidentia 100, 4 factum iri
Klumscha || futura 100, 5 Iugurthini belli *codd.* || [Iugurthini
belli] 100, 5 a pueritia *opt.* (pars recte *om.*, male iterato quod) ||

pars a pueritia 102, 2 suo *P plerique* || se 102, 3 facere: ingenium *opt.* || facere, uti ingenium 102, 6 inopi *plerique* || imperi 102, 8 esses *opt.* || es 102, 12 ob regnum tutandum *multi codd.* (ob *om. P al.*) || regnum tutantem 102, 15 Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli metuens || Iugurtha cognita legatione Sullae et Manli, metuens 103, 3 ipsis *v* (= *Vat. 3325*) || [illis] 103, 5 Romanorum avaritiae *v al.* || avaritiae Romanorum 103, 6 ignota *v al.* || ignorata 104, 1 postquam *v al.* || ubi 104, 1 confecto *v al.* || infecto 104, 1 quo *v al.* || quod 104, 1 ab Utica *v al.* || ad Uticam 104, 2 fit, et ab (a) consule interea *v* (fuit *man. 1*) *al.* || fit ab consule, interea 104, 2 humanarum rerum *v al.* || rerum humanarum 104, 2 semper in adversa *v al.* || in adversa semper 104, 3 rebus *v al.* || *om.* 104, 3 profecti duce *v* || profecti sunt cum 104, 3 accipit *v* || accepit 105, 1 Quis *v al.* || Quibus 105, 1 Bocchus cognitis *v* || cognitis Bocchus 105, 1 petivit *v al.* || petiverat 105, 1 Sullam ad se mitteret *v al.* || ad se mitteret Sullam 105, 2 peditum, item *Monac. 14477 al.* (item *om. v al.*) || [peditum, item] 105, 2 quod ea levia sunt *codd. plerique* || [quod ea levia sunt] 105, 3 ampliore *v al.* || vero ampliore 106, 4 proficisceretur *v* || proficiscerentur 106, 5 ante consedissee *v al.* || ante eos consedissee 107, 1 ante a paucis *cod. Kuland.* (antea *p. v al.* ante *p. al.* || antea paucis 108, 1 inpar materno genere *v* || materno genere inpar 108, 1 nam pater eius ex concubina ortus erat *v al.* || [nam — erat] 108, 2 consulto *v al.* || consulta 108, 2 pertimesceret, quo *v al.* || pertimesceret, ***** quo 109, 1 se pauca *v* (pauca se *al.*) || pauca 109, 1 occulte nullo *v al.* || occulte, aut nullo 109, 3 etiam nunc *v al.* || etiamtum 110, 3 aliquando eguisse *v* || eguisse aliquando 110, 3 pretium *v al.* || *om.* 110, 7 quod *v al.* || quoad 110, 8 id *v al.* || [id] 111, 1 polliceatur *codd.* || polliceretur 111, 1 tum ultro *v al.* || ultro tunc 112, 3 senatus aut *P plerique* || [senatus aut] 112, 3 populi (*om. Romani*) *opt.* || populi [Romani] 113, 3 ceteris *opt.* || *om.* 113, 3 voltu [corporis] *plerique et opt.* || voltu et oculis 113, 3 quae — patefecisse *codd.* || [quae — patefecisse] 114, 2 illique et inde usque *plerique et opt.* || Illimque usque

Orationes et epistulae excerptae de historiis (*V*) || Ora-

tiones et epistolae ex historiis excerptae Oratio Lepidi cos. ad populum Romanum *V* || M. Aemili Lepidi consulis ad populum Romanum oratio contra Sullam 1 aestumatis *V* || existumatis 1 tutandis *V* || vitandis 8 aestumet *V* || existumet 18 atque *V* || atqui 20 qua raptum ire *Madvigius et Jordanus* (quam raptum iri *V*) || quam captum ire 21 victoriam *V* || victorem 23 intellegerent *V* || intellexerint 24 a servis sumpta *scripsi* || acerbissima Oratio Philippi in senatu (SEA) *V* || Oratio Philippi in sententia 3 omissa cura *V* || amissa curia 7 nemo diurna *V* || nemo non diurna 12 videmini tanta (itanta) *V* || videmini intuentes tanta 14 gratia tribuniciam *V* || gratia plebei tribuniciam 16 regem *scripsi* (neque leges *V*) || neque leges 17 mehercule (*ex* mehercules) *V* || mehercules 19 obpreasit (opp.) *V* || obrepsit 21 nostra *V* || vostra Oratio C. (Cai) Cottae ad populum Romanum *V* || Oratio G. Cottae consulis ad populum Romanum 9 ingenio *V* || senio Epistula Cn. Pompei ad senatum 5 Lacetaniam *V cod. Aurelian.* || Iacetaniam 5 ambitione (*Aur. om. mea*) || ambitione mea 6 Durium *V Aur.* || Turiam 9 quae *V Aur.* || qua 9 aerique sunt *Aur.* (onorique *V*) || onerique Oratio Macri trib. pleb. ad plebem 5 praeiis *V* || praemiis ***** || 7 placent *V* || iacent 8 et *V* || Scilicet 11 vobis *V* || vos 12 quaesita est, et erepta in posterum vis tribunicia || quaesita est et erepta in posterum, vis tribunicia 13 animadvertatis (anim. aduertatis) *V* || animum advertatis 14 omittendum (omittendum) *V* || amittendum 15 modo, patricium *V* || modo, tum patricium 15 iussa *V* || iussi 19 ignaviam cuiusque tenuissima spe frustratur *Orellius* (ignam quiusque tenuissimas perfrustratur *V*) || ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur 20 quae *V* || qua 23 potestatis *V* || potestatis restituendae 27 atque *V* || Atqui Ep. Mithr. 2 tibi si perpetua *V* || Tibi perpetua 2 nisi hostes opportuni et scelestissimi, egregia fama, si Romanos obpresseris, futura est, neque *V* || egregia fama, si Romanos obpresseris, futura est. Nisi hostes opportuni et scelestissimi, neque 13 Calchedona *V* || Chalcedona 14 et Heracleam *V* || et apud Heracleam 16 parvo labore *V* || [parvo labore] 17 raptum *Ciacconius* (partum *V*) || vi partum 17 peste *V* || pesti.

DE C. SALLUSTIO CRISPO SELECTA VETERUM TESTIMONIA.

Euseb. chron. canon. ap. Hieronym. ad ann. Abr. 1930
[= *Ol. CLXXIII 2* = 667 u. c. = 87 a. Chr. n.]:

Sallustius Crispus scriptor historicus in Sabinis Am-
terni nascitur.

id. ibid. ad ann. Abr. 1981 [Ol. CLXXXVI 1 =
718 u. c. = 36 a. Chr. n.]:

Sallustius diem obiit quadriennio ante Actiacum bellum.

chron. pasch. I p. 347, 11 Bonn.:

ὑπάτων Μαρίου τὸ ζ' καὶ Κίννα τὸ β' [a. 668 = 86].
Σαλούστιος ἐγεννήθη καλάνδαις ὀκτωβρίαις.

ibid. p. 359, 10 (errore ut videtur):

ὑπάτων Κενσωρίνου καὶ Σαβίνου [a. 715 = 39] . . .
Σαλούστιος ἀπέθανε πρὸ τριῶν ἰδῶν μαΐων.

Sall. Cat. 3, 3:

sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio
ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa
fuere.

invect. in Sall. 5, 15:

primum honorem in quaestura adeptus . . .

Gell. XVII, 18:

M. Varro . . C. Sallustium scriptorem seriae illius et
severae orationis, in cuius historia notas censorias fieri

atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone loris bene caesum dicit et, cum dedisset pecuniam, dimissum.

Ascon. in Cic. or. pro Mil. p. 33 Kiessl. et Schoell. (146 Hotom. 38 Bail.):

inter primos et Q. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tribuni plebis [a. 702 = 52] inimicissimas contiones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, quod Milonem tanto studio defenderet. . . . postea Pompeius et Sallustius in suspitione fuerunt redisse in gratiam cum Milone ac Cicerone.

Dio XL 63, 2 sqq.:

καὶ γὰρ τιμῆται τὸν χρόνον τοῦτον [a. 704 = 50] ὅτε Κλαύδιος ὁ Ἀππίος καὶ ὁ Πίσων, καίτοι μὴ βουλευθεῖς, ἐγένοντο. καὶ οὗτος μὲν διὰ τὴν συγγένειαν ὑπῆρχε τῷ Καίσαρι, ὁ δὲ δὴ Κλαύδιος ἡναντιοῦτο μὲν αὐτῷ, τὰ γὰρ τοῦ Πομπηίου ἤρεετο, οὐκ ἐλάχιστα δὲ καὶ ἄκων ὠφέλησε· πλείστους γὰρ καὶ τῶν ἑπτάων καὶ τῶν βουλευτῶν διέγραψεν, ἐκβιασάμενος τὸν συνάρχοντα, καὶ τοῦτου πάντας αὐτοὺς τὰ τοῦ Καίσαρος φρονεῖν ἐποίησεν. ὁ γὰρ Πίσων οὐτ' ἄλλως πράγματ' ἔχειν ἐθέλων καὶ πρὸς τὴν τοῦ γαμβροῦ φιλίαν πολλοὺς θεραπεύων αὐτὸς μὲν οὐδὲν τοιοῦτον ἐποίησεν, ἐκείνῳ δὲ οὐκ ἀντέπραξε πάντας μὲν τοὺς ἐκ τῶν ἀπελευθέρων, συγνοὺς δὲ καὶ τῶν πάνν γενναίων, ἄλλους τε καὶ τὸν Κρίσπον τὸν Σαλούστιον τὸν τὴν ἱστορίαν γράψαντα, ἀπελάσαντι ἐκ τοῦ συνεδρίου.

inv. in Sall. 6, 16 sq.:

quod si . . . illud censorium eloquium Appii Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem, nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non posset? neque post illum dilectum senatus vidimus te, nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina rei publicae confluxerat. at idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat, postea quam res publica armis oppressa est, idem a victore,

qui exsules reduxit, in senatum per quaesturam reductus est [a. 705 = 49].

Oros. VI 15, 8:

At vero Dolabella partium Caesaris in Illyrico per Octavium et Libonem victus copiisque exutus ad Antonium fugit. Basilus et Sallustius cum singulis legionibus, quibus praeerant, . . . adversus Octavium et Libonem profecti et victi sunt [a. 706/7 = 48/7].

App. b. civ. II 92:

ὥς δ' ἦλθεν (Καῖσαρ ἐς Ῥώμην [a. 707 = 47]), ἡ μὲν στάσις ἡ πολιτικὴ κατεπαύετο, ἑτέρα δ' ἐπ' αὐτὸν ἀνίστατο τοῦ στρατοῦ, ὥς οὔτε τὰ ἐπηγγελλόμενα σφίσι ἐπὶ τῷ κατὰ Φάρσαλον ἔργῳ λαβόντες, οὔτε ἐννόμως ἔτι βραδύνοντες ἐν τῇ στρατείᾳ· ἀφεθῆναι τε πάντες ἐπὶ τὰ αὐτῶν ἡξίουσαν. ὃ δ' ἐπήγγελλτο μὲν αὐτοῖς ἀόριστά τινα ἐν Φαρσάλῳ, καὶ ἕτερα ἀόριστα ὅταν ὁ ἐν Αἰβύῃ πόλεμος ἐκτελεσθῇ· τότε δ' ἔπεμπεν ἄλλας ὁρίζων ἐκάστῳ χιλίας δραχμάς. οἱ δὲ αὐτὸν οὐχ ὑπισχνεῖσθαι μᾶλλον ἢ αὐτίκα διδόναι πάντα ἐκέλευον· καὶ περὶ τῶνδε Σαλούστιον Κρίσπον πεμφθέντα πρὸς αὐτοὺς ὀλίγου καὶ διέφθειραν, εἰ μὴ διέφυγε.

Dio XLII 52, 1 sq.:

ἐν Καμπανίᾳ δὲ οἱ πλείους αὐτῶν, ὥς καὶ ἐς τὴν Ἀφρικὴν προπλευσόμενοι, ἦσαν. οὗτοι οὖν τὸν τε Σαλούστιον παρ' ὀλίγον ἀπέκτειναν, στρατηγὸς γὰρ ἐπὶ τῷ τὴν βουλήν ἀναλαβεῖν ἀπεδέδεικτο, καὶ ἐπειδὴ καὶ ἐκείνος διαφυγὼν αὐτοὺς ἐς τὴν Ῥώμην πρὸς τὸν Καῖσαρα ὥρμησε, τὰ γιγνόμενά οἱ δηλώσων, ἐφέσποντό τε αὐτῷ συχνοὶ μηδενὸς φειδόμενοι, καὶ ἄλλους τε τῶν ἐντυχόντων σφίσι καὶ βουλευτὰς δύο ἔσφαξαν.

Cic. ep. ad Att. XI 20, 2 (scr. a. d. XVI kal. Sept. a. 707 = 47):

(Caesar) etiam Sallustio ignovit: . . . is venit, ut legiones in Siciliam traduceret.

bell. Afr. 8, 3:

item C. Sallustium Crispum praetorem [a. 708 = 46]

ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat.

ibid. 31, 1. 3:

per idem tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. . . . Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus magno numero frumenti invento naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque in castra ad Caesarem mittit.

ibid. 97, 1:

ex regnoque [*Iubae Caesar a. 708 = 46*] provincia facta atque ibi Sallustio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se recepit.

App. b. civ. II 100:

καὶ τὴν ἀρχὴν τὴν Ἰόβα Καῖσαρ ὑποτελῇ Ῥωμαίοις ἐποίησεν, αὐτῇ Σαλουστίου Κρίσπον ἐγκαταστήσας.

Dio XLIII 9, 2:

καὶ τοὺς Νομάδας λαβὼν (ὁ Καῖσαρ) ἔς τε τὸ ὑπῆραον ἐπήγαγε καὶ τῷ Σαλουστίῳ λόγῳ μὲν ἄρχειν ἔργῳ δὲ ἄγειν τε καὶ φέρειν ἐπέτρεψε. ἀμέλει καὶ ἐδωροδόκησε πολλὰ καὶ ἤρπασεν, ὥστε καὶ κατηγορηθῆναι καὶ αἰσχύνῃν αἰσχίστην ὀφλῆσαι, ὅτι τοιαῦτα συγγράμματα συγγράψας καὶ πολλὰ καὶ πικρὰ περὶ τῶν ἐκκαρπουμένων τινὰς εἰπὼν οὐκ ἐμμήσατο τῷ ἔργῳ τοὺς λόγους. ὅθεν εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἐφείθη ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ἀλλ' αὐτός γε ἑαυτὸν καὶ πάντῃ συγγραφεῖ ἐστηλοκόπησε.

inv. in Sall. 7, 19:

non ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint neque exspectaverint gravius in bello socii nostri, quam experti sunt in pace hoc Africam inferiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum traici aut in naves contrudi; tantum, inquam, exhausit, patres conscripti, quantum voluit. ne causam diceret, sestertio duodeciens cum Caesare paciscitur. quod si

quippiam eorum falsum est, his palam refelle, unde, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus hortos preciosissimos, villam in Tiburti C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris.

Sall. Cat. 4, 1. 2:

igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam decrevi . . . , a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere, eo magis quod mihi a spe metu partibus rei publicae animus liber erat.

ibid. 3:

de Catilinae coniuratione [*a. 691 = 63 — 692 = 62*] quam verissime potero paucis absolvam; nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.

id. Jug. 5, 1:

bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha rege Numidarum gessit [*642/3 = 112/1 — 650 = 104*], primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est.

id. hist. prooem. ap. Rufin. p. 582 Halm.:

Res populi Romani M. Lepido Q. Catulo coss. ac deinde [*676 = 78 — 687 = 67*] militiae domi gestas composui.

Suet. de gramm. et rhet. 10 p. 108 Reiff.:

.. Asinius Pollio in libro, quo Sallustii scripta reprehendit ut nimia priscorum verborum affectatione oblita . . .

Gell. X 26, 1 tradit inscite ab Asinio Pollione reprehensum Sallustium in quadam epistula, quam ad Plancum scripsit.

Suet. l. l.:

(Ateius philologus) coluit C. Sallustium et eo defuncto Asinium Pollionem, quos historiam componere aggressos, alterum breviario rerum omnium Romanarum, ex quibus quas vellet eligeret, instruxit, alterum praeceptis de ratione scribendi. quo magis miror Asinium credidisse, antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere Sallustio; cum sibi sciat nihil aliud suadere quam ut noto civilique et proprio sermone utatur, vitetque maxime obscuritatem Sallusti et audaciam in translationibus.

id. l. l. 15 p. 112:

Lenaeus Magni Pompei libertus . . . tanto amore erga patroni memoriam extitit, ut Sallustium historicum, quod eum oris probi, animo inverecundo scripsisset, acerbissima satura laceraverit, lastaurum et lurchonem et nebulonem popinonemque appellans, et vita scriptisque monstrosus, praeterea priscorum Catonis verborum ineruditissimum furem.

id. D. Aug. 86:

(Augustus) ludens malum et inconstans in eligendo genere dicendi ingenium eius [*Antonii*] addit haec: Tuque dubitas, Cimberne Annius an Veranius Flaccus imitandi sint tibi, ita ut verbis, quae Crispus Sallustius excerpsit ex Originibus Catonis, utaris?

Quint. inst. or. VIII 3, 29:

.. nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur:
et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

Sen. ep. XIX 5 (114), 17. 18:

.. Sallustio vigente amputatae sententiae et verba ante expectatum cadentia et obscura brevis fuere pro cultu. L. Arruntius, vir rarae frugalitatis, qui historias belli Punici scripsit, fuit Sallustianus et in illud genus nitens. . . . quae apud Sallustium rara fuerunt, apud hunc crebra sunt et paene continua, nec sine causa: ille enim in haec incidebat, at hic illa quaerebat.

quoties magni auctoris (ut nota de historiis Latina est, toties fere consummatio totius vitae et quasi funebris laudatio redditur. hoc semel aut iterum a Thucydide factum, item in paucissimis personis usurpatum a Sallustio, T. Livius benignius omnibus magnis viris praestitit: sequentes historici multo id effusius fecerunt.

id. contr. III pr. 8:

orationes Sallustii in honorem historiarum leguntur

Iust. hist. Phil. XXXVIII 3, 11:

(Pompeius Trogus) in Livio et in Sallustio reprehendit, quod contiones directas pro sua [propria?] oratione operi suo inserendo historiae modum excesserint.

Gran. Licin. XXXVI (p. 43 Bonn.):

... Sallustium non ut historicum scribunt sed ut oratorem legendum. nam et tempora reprehendit sua et delicta [delecta?] carpit et contiones inserit et dat in censum loca montes flumina et hoc genus amoena et culta et comparat edisserendo.

*Avien. or. mar. 36 sqq. laudat Sallusti
inlicitam*

descriptionem, qua locorum formulam
imaginemque expressor efficax stilli
et veritatis paene in obtutus dedit
lepore linguae.

Sen. contr. IX 1, 13, 14:

Thucydidis [immo ex oratione Demostheni adscripta XI p. 155 R. 13] sententia est: *δεινὰ γὰρ αἱ εὐπραγίαι συγκρίναι καὶ συσχεῖσαι τὰ ἐκείνων ἀμαρτήματα*. Sallusti [or. Lep. 24]; res secundae mire sunt vitiis optentui. cum sit praecipua in Thucydide virtus brevitās, hac eum Sallustius vicit et in suis illum castris cecidit; nam ... ex Sallusti sententia nihil demi sine detrimento sensus potest. T. autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam

sententiam et tamquam translatam et tamquam corruptam dum transfertur obiceret Sallustio.

Front. ep. ad M. Caes. III 11 p. 48 Nab.:

.. gnomas egregie convertisti, hanc quidem, quam hodie accepi, prope perfecte, ut poni in libro Sallustii possit.

Vell. Pat. II 36, 2 aemulum Thucydidis Sallustium dicit.

Quint. inst. or. X 1, 101:

.. nec opponere Thucydidi Sallustium verear.

id. IX 3, 17: . . .

ex graeco vero translata vel Sallusti plurima . . .

id. III 8, 9:

.. quos (Isocratem et Gorgiam) secutus videlicet C. Sallustius in bello Iugurthino et Catilinae nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

id. II 5, 19:

(Sallustius) historiae maior est auctor [*quam Livius*], ad quem tamen intellegendum iam profectu opus sit.

id. X 3, 7 sq.:

omnia enim nostra, dum nascuntur, placent: alioqui nec scriberentur. sed redeamus ad iudicium et retractemus suspectam facilitatem. sic scripsisse Sallustium accepi-
mus, et sane manifestus est etiam ex opere ipso labor.

id. IX 3, 12:

.. apud Sallustium 'neque ea res falsum me habuit' [*Iug. 10, 1*] et 'duci probare' [?]. ex quibus fere praeter novitatem brevis etiam peti solet.

id. IV 2, 45:

[*oratori*] vitanda est etiam illa Sallustiana (quamquam in ipso virtutis optinet locum) brevis et abruptum sermonis genus: quod otiosum fortasse lectorem minus fallat, audientem transvolat, nec, dum repetatur, expectat,

b*

cum praesertim lector non fere sit nisi eruditus, iudicem rura plerumque in decurias mittant . . .

id. X 1, 32: itaque, ut dixi, neque illa Sallustiana brevitās, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus iudicem et saepius ineruditum captanda nobis est . . .

id. X 1, 102 laudat illam inmortalem Sallusti velocitatem.

Stat. silv. IV 7, 55 Sallusti brevis mentionem facit.

Sidon. Apoll. carm. 2 (22), 190:

qua Crispus brevitāte placet.

id. carm. 23, 151 (20, 157):

qui brevitāte, Crispe, polles.

Apul. apol. 95 parsimoniam Sallusti praedicat.

Gell. III 1, 6 Sallustium vel subtilissimum brevitatis artificem appellatum a Favorino refert.

Macrob. V 1, 7:

(genus dicendi) breve in quo Sallustius regnat.

Tac. ann. III 30:

. . C. Sallustius, rerum Romanarum florentissimus auctor . .

Oros. VII 10, 4:

nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit, de reticendo interfectorum numero et Sallustium Crispum et alios auctores quam plurimos sanxisse et se ipsum idem potissimum elegisse dixisset.

Front. ep. ad M. Caes. IV 3 p. 62 Nab.:

. . rari admodum veterum scriptorum in eum laborem studiumque et periculum verba industrius quaerendi sese commiserē. oratorum post homines natos unus omnium M. Porcius eiusque frequens sectator C. Sallustius: poetarum maxime Plautus . . .

id. ad M. Antonin. de eloq. 3 p. 149:

at ubi Catonis et Sallustii et Tulli tuba exaudita est, trepidant et pavent et fugam frustra meditantur.

M. Antonin. imp. in Front. ep. II 1 p. 104 sq.:
mitte mihi aliquid quod tibi disertissimum videatur, quod legam, vel tuum aut Catonis aut Ciceronis aut Sallustii aut Gracchi aut poetae alicuius . . .

Front. ep. ad Ver. imp. II 1 p. 123:
Ventidius ille, postquam Parthos fudit fugavitque [*a. 716 = 38*], ad victoriam suam praedicandam orationem a C. Sallustio mutuatus est.

id. ep. ad Antonin. imp. II 6 p. 107 Sallustium antithetis honeste compositis usum docet . . ., paronomasia etiam non absurda nec frivola, sed proba et eleganti.

Gell. IV 15, 1:
elegantia orationis Sallustii verborumque fingendi et novandi studium cum multa prorsus invidia fuit, multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleaque et obtrectare. in quibus plura inscite aut maligne vellicant. nonnulla tamen videri possunt non indigna reprehensione.

id. I 15, 18 Valerium Probum, grammaticum illustrem [*c. ann. 809 = 56*] secutus: . novatori verborum Sallustio . . .

id. X 2, 20:
Sallustius quoque, proprietatum in verbis retinentissimus, consuetudini concessit . . .

Flav. Vop. Saturnin. 6, 3:
. . cum et Livius et Sallustius taceant res leves de iis, quorum vitam arripuerunt.

id. Prob. 2, 7:
. . Sallustios, Livios, Tacitos, Trogos atque omnes disertissimos . . .

Lact. inst. div. II 12 p. 101 Fritsch.:

.. quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait [*Cat. 1, 2*]: 'sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur.' recte, si ita vixisset, ut locutus est.

Symmach. ep. V 68 (66), 2:

[*Sallustius*] scriptor stilo tantum probandus, nam morum eius damna non sinunt, ut ab illo agundae vitae petatur auctoritas.

Macrob. III 13, 9:

.. Sallustius gravissimus alienae luxuriae obiurgator et censor.

Augustin. de civ. dei VII 3 p. 278 Domb.:

. vir disertissimus Sallustius . . .

id. I 5 p. 9:

.. Sallustius, nobilitatae veritatis historicus . . .

Isid. orig. XIII 21, 10:

Sallustius autem auctor certissimus . . .

Mart. XIV 191:

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Primus Romana Crispus in historia.

C. SALLUSTI CRISPI
BELLUM CATILINAE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio
transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri
oboedientia finxit. sed nostra omnis vis in animo et 2
corpore sita est; animi imperio, corporis servitio ma-
gis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum be-
luis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni 3
quam virium opibus gloriam quaerere et, quoniam
vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri
quam maxime longam efficere. nam divitiarum et 4
formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara
aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine 5
corporis an virtute animi res militaris magis proce-
deret. nam et prius quam incipias consulto et ubi 6
consulueris mature facto opus est. ita utrumque per 7
se indigens alterum alterius auxilio eget. igitur initio 2
reges (nam in terris nomen imperi id primum fuit)
divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam
tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua
cuique satis placebant. postea vero quam in Asia 2
Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere
urbis atque nationes subigere, lubidinem dominandi
causam belli habere, maxumam gloriam in maximo
imperio putare, tum demum periculo atque negotiis
conpertum est in bello plurimum ingenium posse.
quod si regum atque imperatorum animi virtus in 3

quibus profecto contra naturam corpus voluptati,
anima oneri fuit; eorum ego vitam mortemque iuxta
9 aestumo, quoniam de utraque siletur. verum enim
vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur,
qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut
artis bonae famam quaerit.

Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter
3 ostendit. pulchrum est bene facere rei publicae, etiam
bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello
clarum fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum
2 scripsere, multi laudantur. ac mihi quidem, tametsi
haud quaquam par gloria sequitur scriptorem et aucto-
rem rerum, tamen in primis arduum videtur res ges-
tas scribere: primum quod facta dictis exaequanda
sunt; dehinc quia plerique quae delicta reprehenderis,
malivolentia et invidia dicta putant, ubi de magna
virtute atque gloria bonorum memores, quae sibi quis-
que facilia factu putat, aequo animo accipit, supra ea
veluti ficta pro falsis ducit.

3 Sed ego adolescentulus initio sicuti plerique studio
ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa ad-
versa fuere. nam pro pudore, pro abstinentia, pro
4 virtute audacia largitio avaritia vigeabant. quae tam-
etsi animus aspernabatur insolens malarum artium,

rupta tenebatur; ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem qua ceteros fama atque invidia vexabat. igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium contere, neque vero agrum colundo aut venando, servilibus officiis, intentum aetatem agere; sed a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere, eo magis quod mihi a spe metu partibus rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione quam verissime potero paucis absolvam; nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. de cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, 5 quam initium narrandi faciam.

L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis sed ingenio malo pravoque. huic ab adulescentia bella intestina, caedes rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. corpus patiens inediae algoris vigiliae supra quam cuiquam credibile est. animus audax subdolanus varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni adpetens sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis eloquentiae, sapientiae parum. vastus animus immoderate incredibilia nimis alta semper cupiebat. hunc post dominationem L. Sullae libido maxuma invaserat rei publicae capiundae, neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habebat. agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis artibus auxerat, quas supra memoravi. incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

5 res ipsa hortari videtur, quoniam ac moribus civi-
tatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis in-
stituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem
publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paula-
tim inmutata ex pulcherruma atque optuma pessuma
ac flagitiosissima facta sit, disserere.

- 6 Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus
incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus ho-
minum agreste, sine legibus sine imperio, liberum at-
2 que solutum. hi postquam in una moenia convenere,
dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes,
incredibile memoratu est quam facile coaluerint: ita
brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas
3 facta erat. sed postquam res eorum, civibus moribus
agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur,
sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu-
4 lentia orta est. igitur reges populique finitimi bello
temptare; pauci ex amicis auxilio esse, nam ceteri
5 metu perculsi a periculis aberant. at Romani domi
militiaeque intenti festinare parare, alius alium hor-
tari, hostibus obviam ire, libertatem patriam parentis-
que armis tegere. post ubi pericula virtute propule-
rant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque
dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant.
6 imperium legitimum, nomen imperi regium habebant.
delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sa-
pientia validum erat, rei publicae consultabant; ei vel
aetate vel curae similitudine patres appellabantur.
7 post ubi regium imperium, quod initio conservandae
libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in su-
perbiam dominationemque se convortit, inmutato more
annua imperia binosque imperatores sibi fecere; eo
modo minime posse putabant per licentiam insole-
scere animum humanum.
- 7 Sed ea tempestate coepere se quisque magis ex-
2 tollere magisque ingenium in promptu habere. nam

regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque
 eis aliena virtus formidulosa est. sed civitas incredi- 3
 bile memoratu est adepta libertate quantum brevi
 creverit: tanta cupido gloriae incesserat. iam primum 4
 iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per
 laborem usu militiam discebat, magisque in decoris
 armis et militaribus equis quam in scortis atque con-
 viviis lubidinem habebant. igitur talibus viris non 5
 labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat,
 non armatus hostis formidulosus: virtus omnia do-
 muerat. sed gloriae maxumum certamen inter ipsos 6
 erat: se quisque hostem ferire, murum ascendere, con-
 spici, dum tale facinus faceret, properabat. eas divi-
 tias, eam bonam famam magnamque nobilitatem puta-
 bant. laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam
 ingentem, divitias honestas volebant. memorare pos- 7
 sem, quibus in locis maxumas hostium copias populus
 Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura mu-
 nitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab in-
 cepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res 8
 cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat ob-
 scuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, 2
 satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto mi-
 nores tamen quam fama feruntur. sed quia provenere 3
 ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem
 Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita 4
 eorum qui ea fecere virtus tanta habetur, quantum
 ea verbis potuere extollere praeclara ingenia. at po- 5
 pulo Romano numquam ea copia fuit, quia pruden-
 tissimus quisque maxime negotiosus erat, ingenium
 nemo sine corpore exercebat, optimus quisque facere
 quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam
 ipse aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; 9
 concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonum-
 que apud eos non legibus magis quam natura valebat.

- 2 iurgia discordias simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant.
- 3 duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat
- 4 aequitate, seque remque publicam curabant. quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut
- 5 pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero quod beneficiis quam metu imperium agitabant et accepta iniuria ignoscere quam persequi malebant.
- 10 Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant,
- 2 saevire fortuna ac miscere omnia coepit. qui labores pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, eis otium divitiae, optanda alias, oneri miseriaeque
- 3 fuere. igitur primo imperi, pecuniae deinde cupido crevit; ea quasi materies omnium malorum fuere.
- 4 namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem, deos
- 5 neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore aliud in lingua promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re sed ex commodo aestumare
- 6 magisque voltum quam ingenium bonum habere. haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele intolerandumque factum.
- 11 Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. nam gloriam honorem imperium bonus et ignavos aequae sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis

contendit. avaritia pecuniae studium habet, quam 3
nemo sapiens concupivit; ea quasi venenis malis in-
buta corpus animumque virilem effeminat, semper in-
finita insatiabilis est, neque copia neque inopia mi-
nuitur. sed postquam L. Sulla armis recepta re 4
publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere
omnes, trahere, domum alius alius agros capere, neque
modum neque modestiam victores habere, foeda cru-
deliaque in civis facinora facere. huc adcedebat quod 5
L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi
fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimis-
que liberaliter habuerat. loca amoena voluptaria fa-
cile in otio ferocis militum animos molliwerant. ibi 6
primum insuevit exercitus populi Romani amare po-
tare, signa tabulas pictas vasa caelata mirari, ea pri-
vatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra pro-
fanaque omnia polluere. igitur ei milites, postquam 7
victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe 8
secundae res sapientium animos fatigant: ne illi con-
ruptis moribus victoriae temperarent.

Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria 12
imperium potentia sequebatur, hebescere virtus, pau-
pertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci
coepit. igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque 2
avaritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua
parvi pendere aliena cupere, pudorem pudicitiam, di-
vina atque humana promiscua, nihil pensi neque mo-
derati habere. operae pretium est, cum domos atque 3
villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, vi-
sere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissimi
mortales, fecere. verum illi delubra deorum pietate, 4
domos suas gloria decorabant, neque victis quicquam
praeter iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra, 5
ignavissimi homines, per summum scelus omnia ea
sociis adimere, quae fortissimi viri victores relinqui-
rant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset
imperio uti. nam quid ea memorem, quae nisi eis 13

- qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluri-
 2 bus subvorsos montis, maria constrata esse? quibus
 mihi videntur ludibrio fuisse divitiae: quippe, quas
 honeste habere licebat, abuti per turpitudinem prope-
 3 rabant. sed libido stupri ganeae ceterique cultus non
 minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres pudici-
 tiam in propatulo habere; vescendi causa terra mari-
 que omnia exquirere; dormire prius quam somni cu-
 pido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque
 lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere.
 4 haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad
 5 facinora incendebant: animus inbutus malis artibus
 haud facile lubricinibus carebat; eo profusius omnibus
 modis quaestui atque sumptui deditus erat.
- 14 In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id
 quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque
 facinorum circum se tamquam stipatorum catervas
 2 habebat. nam quicumque impudicus adulter ganeo
 manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alie-
 num aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus
 3 redimeret, praeterea omnes undique parricidae sacri-
 legi convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes,
 ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine
 civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas
 conscius animus exagitabat, ei Catilinae proximi fa-
 4 miliaresque erant. quod si quis etiam a culpa vacuus
 in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque in-
 5 lecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. sed
 maxume adolescentium familiaritates adpetebat: eorum
 animi molles etiam et fluxi dolis haud difficulter capie-
 6 bantur. nam ut cuiusque studium ex aetate flagrabat,
 aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari:
 postremo neque sumptui neque modestiae suae par-
 7 cere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret. scio
 fuisse non nullos, qui ita existumarent, iuventu-
 tem, quae domum Catilinae frequentabat, parum ho-
 neste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis,

quam quod cuiquam id conpertum foret. haec fama valebat.

Iam primum adulescens Catilina multa nefanda 15
stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae,
alia huiusce modi contra ius fasque. postremo captus 2
amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil
umquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat
timens privignum adulta aetate, pro certo creditur ne-
cato filio vacuum domum scelestis nuptiis fecisse.
quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse 3
facinus maturandi. namque animus impurus, dis ho- 4
minibusque infestus neque vigiliis neque quietibus se-
dari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat.
igitur color ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo 5
tardus incessus: prorsus in facie voltuque vecordia
inerat.

Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, 16
multis modis mala facinora edocebat. ex illis testis 2
signatoresque falsos commodare; fidem fortunas peri-
cula vilia habere, post ubi eorum famam atque pu-
dorem adtriverat, maiora alia imperabat. si causa 3
peccandi in praesens minus subpetebat, nihilo minus
insontis sicuti sontis circumvenire iugulare: scilicet,
ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito
potius malus atque crudelis erat.

Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod 4
aes alienum per omnis terras ingens erat et quod
plerique Sullani milites, largius suo usu, rapinarum et
victoriae veteris memores civile bellum exoptabant,
obprimundae rei publicae consilium cepit. in Italia 5
nullus exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris
bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes,
senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res
omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinae.

Igitur circiter kalendas Iunias L. Caesare et C. Fi- 17
gulo consulibus primo singulos appellare, hortari alios
alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam,

- 2 magna praemia coniurationis docere. ubi satis ex-
plorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat,
quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae in-
3 erat. eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura,
P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et
Ser. Sullae Ser. filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M.
4 Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex
equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P.
Gabinus Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex colo-
5 niis et municipiis domi nobiles. erant praeterea con-
plures paulo occultius consili huiusce participes no-
biles, quos magis dominationis spes hortabatur quam
6 inopia aut alia necessitudo. ceterum iuventus plera-
que sed maxume nobilium Catilinae inceptis favebat:
quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia
erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant.
7 fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium
Crassum non ignarum eius consili fuisse: quia Cn.
Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat,
cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere,
simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud
illos principem se fore.
- 18 Sed antea item coniuravere pauci contra rem pu-
2 blicam, in quibus Catilina fuit. de qua quam verissime
potero dicam. L. Tullo et M. Lepido consulibus P.
Autronius et P. Sulla designati consules legibus am-
3 bitus interrogati poenas dederant. post paulo Catilina
pecuniarum repetundarum reus prohibitus erat
consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri
4 nequivit. erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens
nobilis, summae audaciae, egens factiosus, quem ad
perturbandam rem publicam inopia atque mali mores
5 stimulabant. cum hoc Catilina et Autronius circiter
nonas Decembris consilio communicato parabant in
Capitolio kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torqua-
tum consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem
cum exercitu ad optinendas duas Hispanias mittere.

ea re cognita rursus in nonas Februarias consilium 6
 caedis transtulerant. iam tum non consulibus modo, 7
 sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur.
 quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis 8
 dare, eo die post conditam urbem Romam pessimum
 facinus patratum foret. quia nondum frequentes ar-
 mati convenerant, ea res consilium diremit. postea 19
 Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore
 missus est adnitente Crasso, quod eum infestum in-
 imicum Cn. Pompeio cognoverat. neque tamen sena- 2
 tus provinciam invitus dederat, quippe foedum homi-
 nem a re publica procul esse volebat, simul quia boni
 complures praesidium in eo putabant et iam tum po-
 tentia Pompei formidulosa erat. sed is Piso in pro- 3
 vincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ducta-
 bat, iter faciens occisus est. sunt qui ita dicant, 4
 imperia eius iniusta superba crudelia barbaros nequi-
 visse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompei vete- 5
 res fidosque clientis, voluntate eius Pisonem aggressos:
 numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed
 imperia saeva multa antea perpessos. nos eam rem
 in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis 6
 dictum.

Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, con-20
 venisse videt, tametsi cum singulis multa saepe ege-
 rat, tamen in rem fore credens univorsos appellare et
 cohortari, in abditam partem aedium secedit atque
 ibi omnibus arbitris procul amotis orationem huiusce
 modi habuit:

'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, 2
 nequiquam opportuna res cecidisset; spes magna, do-
 minatio in manibus frustra fuissent, neque ego per
 ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis capta-
 rem. sed quia multis et magnis tempestatibus vos 3
 cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est
 maximum atque pulcherrimum facinus incipere, simul
 quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse in-

- 4 tellexi; nam idem velle atque idem nolle, ea demum
firma amicitia est.
- 5 Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi
6 audistis. ceterum mihi in dies magis animus accenditur,
cum considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet
7 ipsi vindicamus in libertatem. nam postquam res publica
in paucorum potentium ius atque dicionem concessit,
semper illis reges tetrarchae vectigales esse, populi na-
tiones stipendia pendere; ceteri omnes, strenui boni, no-
biles atque ignobiles, volgus fuimus, sine gratia sine
auctoritate, eis obnoxii, quibus, si res publica valeret,
8 formidini essemus. itaque omnis gratia potentia, honos
divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis re-
9 liquere pericula repulsas, iudicia egestatem. quae quo
usque tandem patiemini, o fortissumi viri? nonne emori
per virtutem praestat quam vitam miseram atque in-
honestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per
10 dedecus amittere? verum enim vero, pro deum atque
hominum fidem, victoria in manu nobis est, viget
aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis
omnia consenuerunt. tantum modo incepto opus est,
11 cetera res expediet. etenim quis mortalium, cui virile
ingenium est, tolerare potest illis divitias superare,
quas profundant in extruendo mari et montibus co-
aequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas aut amplius domos continuare,
12 nobis larem familiarem nusquam ullum esse? cum
tabulas signa toreumata emunt, nova diruunt, alia
aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt
vexant, tamen summa lubricine divitias suas vincere
13 nequeunt. at nobis est domi inopia, foris aes alienum,
mala res, spes multo asperior: denique quid reliqui
habemus praeter miseram animam?
- 14 Quin igitur expergiscimini? en illa, illa quam saepe
optastis libertas, praeterea divitiae decus gloria in
oculis sita sunt; fortuna omnia ea victoribus praemia
15 posuit. res tempus, pericula egestas, belli spolia magni-

fica magis quam oratio mea vos hortantur. vel im- 16
peratore vel milite me utimini: neque animus neque
corpus a vobis aberit. haec ipsa, ut spero, vobiscum una 17
consul agam, nisi forte me animus fallit et vos servire
magis quam imperare parati estis.

Postquam accepere ea homines, quibus mala ab- 21
unde omnia erant, sed neque res neque spes bona
ulla, tametsi illis quiescere magna merces vide-
batur, tamen postulavere plerique, ut proponeret, quae
condicio belli foret, quae praemia armis peterent, quid
ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri 2
tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistra-
tus sacerdotia, rapinas alia omnia, quae bellum atque
lubido victorum fert: praeterea esse in Hispania cite- 3
riore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium
Nucerinum, consili sui participes; petere consulatum
C. Antonium, quem sibi conlegam fore speraret, ho-
minem et familiarem et omnibus necessitudinibus cir-
cumventum; cum eo se consulem initium agundi factu-
rum. ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, 4
suorum unum quemque nominans laudare: admonerat
alium egestatis alium cupiditatis suae, compluris peri-
culi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus
ea praedae fuerat. postquam omnium animos alacris 5
videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent,
conventum dimisit. fuere ea tempestate qui dicerent 22
Catilinam oratione habita, cum ad ius iurandum popu-
laris sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem
vino permixtum in pateris circumtulisse: inde cum 2
post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sol-
lemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium
suum; atque eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis
forent alius alii tanti facinoris conscii. non nulli ficta 3
et haec et multa praeterea existumabant ab eis, qui
Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri crede-
bant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant.
nobis ea res pro magnitudine parum conperta est.

- 23 Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud
obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus,
2 quem censores senatu probri gratia moverant. huic
homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque
reticere quae audierat, neque suamet ipse scelera oc-
cultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam
3 pensi habebat. erat ei cum Fulvia, muliere nobili,
stupri vetus consuetudo. cui cum minus gratus esset,
quia inopia minus largiri poterat, repente glorians
maria montisque polliceri coepit et minari interdum
ferro, nī sibi obnoxia foret, postremo ferocius agitare
4 quam solitus erat. at Fulvia insolentiae Curi causa
cognita tale periculum rei publicae haud occultum
habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione
quae quoque modo audierat, compluribus narravit.
5 Ea res in primis studia hominum accendit ad con-
6 sulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea
pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui
consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo
novos adeptus foret. sed ubi periculum advenit, in-
24 vidia atque superbia post fuere. igitur comitiis ha-
bitis consules declarantur M. Tullius et C. Antonius.
quod factum primo popularis coniurationis concusserat.
2 neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies
plura agitare: arma per Italiam locis opportunis pa-
rare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mu-
tuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea
3 princeps fuit belli faciundi. ea tempestate plurimos
cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur, mu-
lieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus
stupro corporis toleraverant, post ubi aetas tantum
modo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes
4 alienum grande conflaverant. per eas se Catilina cre-
debat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere,
viros earum vel adiungere sibi vel interficere.
25 Sed in eis erat Sempronia, quae multa saepe vi-
2 rilis audaciae facinora commiserat. haec mulier genere

atque forma, praeterea viro atque liberis satis fortunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psallere et saltare elegantius quam necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt. sed ei cariora semper 3 omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile discerneres; libido sic accensa, ut saepius peteret viros quam peteretur, sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum ab 4 iuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque inopia praeceps abierat. verum ingenium eius haud absurdum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

His rebus comparatis Catilina nihilo minus in pro- 26 xumum annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. neque illi tamen ad cavendum dolus 2 aut astutiae deerant. namque a principio consulatus 3 sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet; ad hoc conlegam suum Antonium pac- 4 tione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat: postquam dies comitiorum venit et 5 Catilinae neque petitio neque insidiae, quas consulibus in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temptaverat, aspera foedaque evenerant.

Igitur C. Manlius Faesulas atque in eam partem 27 Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium alio, quem ubique opportunum sibi fore credebatur. interea Romae multa simul moliri: [consulibus] 2 insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere. ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent.

dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque
3 labore fatigari. postremo, ubi multa agitati nihil
procedit, rursus intempesta nocte coniurationis prin-
4 cipes convocat per M. Porcium Laecam, ibique multa
de ignavia eorum questus docet se Manlium prae-
misisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma
paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui ini-
tium belli facerent, seque ad exercitum proficisci
cupere, si prius Ciceronem oppressisset; cum suis con-
28 siliis multum officere. igitur perterritis ac dubitan-
tibus ceteris C. Cornelius eques Romanus operam
suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator
constituere ea nocte paulo post cum armatis homi-
nibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de
2 improviso domi suae inparatum confodere. Curius ubi
intellegit, quantum periculum consuli impendeat, pro-
pere per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enun-
3 tiat. ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra
susceperant.

4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare,
egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cu-
pidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia
amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum
in ea regione magna copia erat; non nullos ex Sul-
lanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis
rapinis nihil reliqui fecerat.

29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permo-
tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio lon-
gius tueri poterat neque, exercitus Manli quantus aut quo
consilio foret, satis conpertum habebat, rem ad senatum
2 refert, iam antea vulgi rumoribus exagitatam. itaque,
quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit,
darent operam consules, ne quid res publica detrimenti
3 caperet. ea potestas per senatum more Romano magi-
stratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum
gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi
militiaeque imperium atque iudicium summum habere;

aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est.

Post paucos dies L. Saenius senator in senatu lit-30
teras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in
quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse cum
magna multitudine ante diem VI kalendas Novembris.
simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque 2
prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari,
Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur 3
senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus
Creticus in Apuliam circumque ea loca missi (ei utri- 4
que ad urbem imperatores erant, impediti, ne trium-
pharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta
atque inhonesta vendere mos erat), sed praetores 5
Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in
agrum Picenum, eisque permissum, uti pro tempore
atque periculo exercitum compararent. ad hoc, si quis 6
indicavisset de coniuratione, quae contra rem publicam
facta erat, praemium servo libertatem et sestertia
centum, libero impunitatem eius rei et sestertia ducenta,
itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam 7
et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque
opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur
eisque minores magistratus praeessent.

Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis 31
facies erat. ex summa laetitia atque lascivia, quae
diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia in-
vasit: festinare trepidare, neque loco neque homini 2
cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque
pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. ad 3
hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli
timor insolitus inceserat, afflictae sese, manus sup-
plices ad caelum tendere, miserari parvos liberos, ro-
gitare omnia omnia pavere, superbia atque deliciis
omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, 4
tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia

- 5 interrogatus erat ab L. Paulo. postremo dissimulanda
 causa aut sui expurgandi, sicut iurgio laccessitus foret, in
 6 senatum venit. tum M. Tullius consul, sive praesen-
 tiam eius timens sive ira conmotus, orationem habuit
 luculentam atque utilem rei publicae, quam poste-
 7 scriptam edidit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat
 paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu vocem
 supplicii postulare a patribus coepit, ne quid de se
 temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adule-
 scentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet
 ne existimarent sibi, patricio homini, cuius ipsius
 atque maiorum plurima beneficia in plebem Romanam
 essent, perdita res publica opus esse, cum eam servare
 8 M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. ad hoc malum
 dicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem at-
 9 que parricidam vocare. tum ille furibundus 'quoniam
 quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praecep-
 32 agor, incendium meum ruina restringam'. Deinde se
 ex curia domum proripuit. ibi multa ipse secum vol-
 vens, quod neque insidiae consuli procedebant et alii
 incendio intellegebat urbem vigilis munitam, optimum
 factu credens exercitum augere ac prius quam legiones
 scriberentur, multa antecapere, quae bello usui forent
 nocte intempesta cum paucis in Manliana castra pro-
 2 fectus est. sed Cethego atque Lentulo ceterisque
 quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, qui-
 bus rebus possent, opes factionis confirment, insidiae
 consuli maturent, caedem incendia aliaque belli fac-
 tora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad
 urbem accessurum.
- 3 Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex su-
 numero legatos ad Marcium Regem mittit cum man-
 datis huiusce modi:
- 33 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma
 neque contra patriam cepisse neque quo periculum alii
 faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent
 qui miseri egentes violentia atque crudelitate faenera-

torum plerique patriae sedis, omnes fama atque fortunis expertes sumus. neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia faeneratorum atque praetoris fuit. saepe maiores vestrum, miseriti plebis Romanae, 2 decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. saepe 3 ipsa plebs, aut dominandi studio permota aut superbia magistratum, armata a patribus secessit. at nos non 4 imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. te atque senatum obtestamur, consulatis 5 miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, quonam modo maxime ultimi sanguinem nostrum pereamus.

Ad haec Q. Marcius respondit, si quid ab senatu 34 petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optimo cuique litteras mittit: se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica quietā foret neve ex sua contentione seditio oreretur. ab his longe divorsas litteras 3 Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditae dicebat. earum exemplum infra scriptum est.

‘L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides, re cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. quam ob rem defensionem in novo consilio non statui parare: satisfac-

tionem ex nulla conscientia de culpa proponere de-
 3 crevi, quam me dius fidius veram licet cognoscas. in-
 iuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris
 industriaeque meae privatus statum dignitatis non
 optinebam, publicam miserorum causam pro mea con-
 suetudine suscepi, non qui aes alienum meis nomi-
 nibus ex possessionibus solvere non possem (et alienis
 nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis
 persolveret), sed quod non dignos homines honore
 honestatos videbam meque falsa suspitione alienatum
 4 esse sentiebam. hoc nomine satis honestas pro meo
 casu spes reliquae dignitatis conservandae sum se-
 5 cutus. plura cum scribere vellem, nuntiatum est vim
 6 mihi parari. nunc Orestillam commendo tuaeque fidei
 trado; eam ab iniuria defendas per liberos tuos ro-
 gatus. 'habeto.'

36 Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flami-
 nium in agro Arretino, dum vicinitatem antea solli-
 citatam armis exornat, cum fascibus atque aliis im-
 2 peri insignibus in castra ad Manlium contendit. haec
 ubi Romae conperta sunt, senatus Catilinam et Man-
 lium hostis indicat, ceterae multitudini diem statuit,
 ante quam sine fraude liceret ab armis discedere
 3 praeter rerum capitalium condemnatis. praeterea de-
 cernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum
 exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi prae-
 sidio sit.

4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo
 maxime miserabile visum est. cui cum ad occasum
 ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium
 atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluere-
 5 rent tamen cives, qui seque remque publicam opsti-
 natis animis perditum irent. namque duobus senati
 decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus
 coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae
 quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi atque
 37 uti tabes plerosque civium animos invaserat. neque

solum illis aliena mens erat, qui conscii conirationis fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. id adeo more suo 2 videbatur facere. nam semper in civitate quibus opes 3 nullae sunt, bonis invident, malos extollunt, vetera odere, nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. sed urbana plebes ea vero praeceptus erat de multis 4 causis. primum omnium qui ubique probro atque pe- 5 tulantia maxime praestabant, item alii, qui per dedecora aiebantur patrimoniiis amissis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam confluerant. deinde multi memores Sul- 6 lanæ victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, ut regio vietu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. praeterea inventus, quae 7 in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulerat. eos atque alios omnis malum publicum aiebat. quò minus mirandum est homines 8 egentis malis moribus maxuma spe rei publicae iuxta ac sibi consuluisse. praeterea quorum victoria Sullae 9 parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis immutatum erat, haud sane alio animo belli eventum expectabant. ad hoc quicumque aliarum atque senatus 10 partium erant, conturbari rem publicam quam minus valere ipsi malebant. id adeo malum multos post 11 annos in civitatem revorterat. nam postquam Cn. 38 Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta est, homines adolescentes summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere, ita ipsi clari potentesque fieri. contra eos summa ope nitebatur plera- 2 que nobilitas senatus specie pro sua magnitudine.

poro quicumque rem publicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum
4 simulantes pro sua quisque potentia certabant, neque illis modestia neque modus contentionis erat: utrique
30 victoriam crudeliter exercebant. sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus est, plebis opes imminutae, paucorum potentia
2 crevit. ei magistratus provincias aliaque omnia tenere, ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent, sed ubi primum dubiis rebus novandi
3 spes oblata est, vetus certamen animos eorum adrexit.
4 quod si primo proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, profecto magna clades atque calamitas rem publicam obpressisset, neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset, imperium atque
5 libertatem extorqueret. fuere tamen extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in eis erat Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari iussit.

6 Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios solli-

casum requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseris suis remedium mortem expectare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo viri esse vultis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis'. haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Umbrenum orare, ut sui misereretur: nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat neque aliena consili propter Semproniam; nam tum Brutus ab Roma aberat. praeterea Gabinius arcessit, quo maior auctoritas sermoni inesset. eo praesente coniurationem aperit, nominat socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset. deinde eos pollicitos operam suam domum dimittit. sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consili caperent. in altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae, at in altera maiores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. haec illis volventibus tandem vicit fortuna rei publicae. itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem uti cognoverant, aperiunt. Cicero per Sangam consilio cognito legatis praecepit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.

Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. namque illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementia cuncta simul agebant. nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando agitando omnia plus timoris quam periculi effecerant. ex eo numero compluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto causa cognita in

vincula conecerat, item in ulteriore Gama S. murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

- 43 At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis ut videbatur magnis copiis constituerant, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis con-
tione habita quereretur de actionibus Ciceronis bellicae gravissimum invidiam optimo consuli inponeret: eo
2 signo proxima nocte cetera multitudo coniurationis suum quisque negotium exequeretur. sed ea divisa hoc modo dicebantur, Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilius aditum ad consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi aggrediretur, alius autem alium, sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars erat, parentis interficerent; simul
3 caede et incendio percussis omnibus ad Catilinam erumperent. inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates conrumpere, facto, non consulto in tali periculo opus
4 esse, seque, si pauci adiuvent, languentibus aliis impetum in curiam facturum. natura ferox vehemens manu promptus erat, maximum bonum in celeritate putabat.
- 44 Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt. ab Lentulo Cethego Statilio item Cassio postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad
2 tantum negotium impelli posse. ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac
3 paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum eis T. Volturcium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide societatem confirmarent.
4 ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est.

‘Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. fac 5
 cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te
 virum esse. consideres, quid tuae rationes postulent.
 auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.’

Ad hoc mandata verbis dat: cum ab senatu hostis 6
 iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe
 parata esse quae iusserit. ne cunctetur ipse propius
 adcedere. his rebus ita actis, constituta nocte qua 45
 proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus
 L. Valerio Flacco et C. Pomptino praetoribus im-
 perat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum
 comitatus deprehendant. rem omnem aperit, cuius
 gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant,
 permittit. illi, homines militares, sine tumultu prae- 2
 sidiis conlocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pon-
 tem obsidunt. postquam ad id loci legati cum Volturcio 3
 venerunt et simul utrimque clamor exortus est, Galli
 cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt,
 Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multi- 4
 tudine defendit, deinde, ubi a legatis desertus est, multa
 prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei
 notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut
 hostibus sese praetoribus dedit.

Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios 46
 consuli declarantur. at illum ingens cura atque lae- 2
 titia simul occupavere. nam laetabatur intellegens
 coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse,
 porro autem anxius erat dubitans, in maximo scelere
 tantis civibus deprehensis quid facto opus esset: poe-
 nam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei
 publicae fore credebat. igitur confirmato animo vo- 3
 cari ad sese iubet Lentulum Cethegum Statilium
 Gabinium itemque Caeparium Terracinensem, qui in
 Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.
 ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo 4
 egressus, cognito indicio ex urbe profugerat. consul 5
 Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens in

- senatum perducit, reliquos cum custodibus in aedem
6 Concordiae venire iubet. eo senatum advocat magna-
que frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis
introducitur, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
47 quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Vol-
turcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid
aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia,
dissimulare de coniuratione; post ubi fide publica di-
cere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit docetque
se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium
adscitum nihil amplius scire quam legatos, tantum
modo audire solitum ex Gabinio P. Antronium Ser.
Sullam L. Vargunteium, multos praeterea in ea con-
2 iuratione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum
dissimulantem coarguunt praeter litteras sermonibus,
quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis re-
gnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque
Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis
potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vige-
sumum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices
3 respondissent bello civili cruentum fore. igitur per-
lectis litteris, cum prius omnes signa sua cogno-
vissent, senatus decernit, uti abdicato magistratu Len-
tulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur.
4 itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis
erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Ga-
binus M. Crasso, Caeparius (nam is paulo ante ex
fuga retractus erat) Cn. Terentio senatori traduntur.
48 Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo
cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata
mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad cae-
lum tollere: veluti ex servitute erepta gaudium atque
2 laetitiam agitabat. namque alia belli facinora prae-
dae magis quam detrimento fore, incendium vero cru-
dele inmoderatum ac sibi maxime calamitosum puta-
bat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu
corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum 3
 adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex
 itinere retractum aiebant. is cum se diceret indica- 4
 tum de coniuratione, si fides publica data esset,
 iussus a consule quae sciret, edicere, eadem fere quae
 Volturcius de paratis incendiis, de caede bonorum, de
 itinere hostium senatum docet: praeterea se missum
 a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus
 et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terre-
 rent, eoque magis properaret ad urbem adcedere, quo
 et ceterorum animos reficeret et illi facilius e periculo
 eriperentur. sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, 5
 hominem nobilem maxumis divitiis summa potentia,
 alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existu-
 mabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis
 magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique
 Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant in-
 dicem falsum esse, deque ea re postulant uti refera-
 tur. itaque consulente Cicerone frequens senatus de- 6
 cernit Tarquini indicium falsum videri eumque in
 vinculis retinendum neque amplius potestatem facien-
 dam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem
 esset mentitus. erant eo tempore qui existumarent 7
 indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius
 appellato Crasso per societatem periculi reliquos illius
 potentia tegeret. alii Tarquinium a Cicerone inmissum 8
 aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum patro-
 cinio rem publicam conturbaret. ipsum Crassum ego 9
 postea praedicantem audiui tantam illam contumeliam
 sibi ab Cicerone inpositam.

Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso ne-49
 que precibus neque gratia neque pretio Ciceronem
 inpellere potuere, uti per Allobroges aut alium in-
 dicem C. Caesar falso nominaretur. nam uterque cum 2
 illo gravis inimicitias exercebant: Piso oppugnatus in
 iudicio pecuniarum repetundarum propter cuiusdam
 Transpadani supplicium iniustum, Catulus ex petitione

pontificatus odio intensus, quæ extrema actate, maxumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus
3 discesserat. res autem opportuna videbatur, quod is
privatim egregia liberalitate, publice maxumis munere-
4 ribus grandem pecuniam debebat. sed ubi consulem
ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singillatim
circumeundo atque ementiundo quæ se ex Volturcio
aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi in-
vidiam conflaverant, usque eo ut non nulli equites
Romani, qui praesidi causa cum telis erant circum
aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi
mobilitate impuls, quo studium suum in rem publicam
clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio mi-
nitarentur.

- 50 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allo-
brogum et T. Volturcio, comprobato eorum indicio,
praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus
Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in
vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquire-
bant duces multitudinum, qui pretio rem publicam
2 vexare soliti erant. Cethegus autem per nuntios fami-
liam atque liberos suos, lectos et exercitatos, orabat
in audaciam, ut grege facto cum telis ad sese in-
3 rumperent. consul ubi ea parari cognovit, dispositis
praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato
senatu refert, quid de eis fieri placeat, qui in custo-
diam traditi erant. sed eos paulo ante frequens se-
4 natus indicaverat contra rem publicam fecisse. tum
D. Iunius Silanus primus sententiam rogatus, quod eo
tempore consul designatus erat, de eis, qui in custo-
diis tenebantur, et praeterea de L. Cassio P. Furio
P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium
sumundum decreverat; isque postea permotus oratione
C. Caesaris pedibus in sententiam Ti. Neronis iturum
se dixit, quod de ea re praesidiis additis referundum
5 censuerat. sed Caesar, ubi ad eum ventum est, roga-
tus sententiam a consule huiusce modi verba locutus est:

Omnes homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet. haud facile animus verum providet, ubi illa officiant, neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. ubi intenderis ingenium, valet: si libido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. magna mihi copia est memorandi, patres conscripti, qui reges atque populi ira aut misericordia impulsimale consuluerint. sed ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque ordine fecere. bello Macedonico, quod cum rege Persegessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat, infida atque adversa nobis fuit. sed postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa bellum inceptum diceret, impunitos eos dimisere. item bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginenses et in pace et per indutias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret, quam quid in illos iure fieri posset, quaerebant. hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam vestra dignitas, neu magis irae vestrae quam famae consulatis. nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exuperat, his utendum censeo, quae legibus comparata sunt.

Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, compositae atque magnifice casum rei publicae miserati sunt. quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumerare: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati quae victoribus conluisissent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri, postremo armis cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. sed, per deos immortalis, quo illa oratio perit? an uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet,

quem res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio
11 accendit. non ita est, neque cuiquam mortalium iniuriae
suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere.
12 sed alia aliis licentia est, patres conscripti. qui de-
missi in obscuro vitam habent, si quid iracundia de-
liquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares
sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem
13 agunt, eorum facta cuncti mortales novere. ita in
maxima fortuna minima licentia est; neque studere
14 neque odisse, sed minime irasci decet; quae apud alios
iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crude-
15 litas appellatur. equidem ego sic existumo, patres
conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora
illorum esse. sed plerique mortales postrema memi-
nere et in hominibus impiis sceleris eorum obliti de
poena disserunt, si ea paulo saevior fuit.

16 D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo
scio quae dixerit, studio rei publicae dixisse, neque
illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere;
17 eos mores eamque modestiam viri cognovi. verum
sententia eius mihi non crudelis (quid enim in talis
homines crudele fieri potest?) sed aliena a re publica
18 nostra videtur. nam profecto aut metus aut iniuria
te subegit, Silane, consulem designatum genus poenae
19 novom decernere. de timore supervacuaneum est dis-
serere, cum praesertim diligentia clarissimi viri con-
20 sulis tanta praesidia sint in armis. de poena possum
equidem dicere, id quod res habet, in luctu atque mi-
seriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum
esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra
21 neque curae neque gaudio locum esse. sed, per deos
inmortalis, quam ob rem in sententiam non addidisti,
22 uti prius verberibus in eos animadvorteretur? an quia
lex Porcia vetat? at aliae leges item condemnatis
civibus non animam eripi, sed exilium permitti iubent.
23 an quia gravius est verberari quam necari? quid autem
acerbum aut nimis grave est in homines tanti faci-

noris convictos? sin quia levius est, qui convenit in 24
minore negotio legem timere, cum eam in maiore ne-
glegeris?

At enim quis reprehendet quod in parricidas rei 25
publicae decretum erit? tempus dies fortuna, cuius
lubido gentibus moderatur. illis merito accidet quic- 26
quid evenerit: ceterum vos, patres conscripti, quid in
alios statuatis, considerate. omnia mala exempla ex 27
rebus bonis orta sunt. sed ubi imperium ad ignaros
eius aut minus bonos pervenit, novum illud exemplum
ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos trans-
fertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta 28
viros inposuere, qui rem publicam eorum tractarent.
ei primo coepere pessimum quemque et omnibus in- 29
visum indemnatum necare: ea populus laetari et me-
rito dicere fieri. post ubi paulatim licentia crevit, 30
iuxta bonos et malos lubricinose interficere, ceteros
metu terrere: ita civitas servitute oppressa stultae 31
laetitiae gravis poenas dedit. nostra memoria victor 32
Sulla cum Damasippum et alios eius modi, qui malo rei
publicae creverant, iugulari iussit, quis non factum
eius laudabat? homines scelestos et factiosos, qui sed-
itionibus rem publicam exagitaverant, merito necatos
aiebant. sed ea res magnae initium cladis fuit. nam 33
uti quisque domum aut villam, postremo vas aut ve-
stimentum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is
in proscriptorum numero esset. ita illi, quibus Dama- 34
sippi mors laetitiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur,
neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnis
suos divitiis explevit. atque ego haec non in M. Tullio 35
neque his temporibus vereor, sed in magna civitate
multa et varia ingenia sunt. potest alio tempore, alio 36
consule, cui item exercitus in manu sit, falsum ali-
quid pro vero credi: ubi hoc exemplo per senatus de-
cretum consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet
aut quis moderabitur?

Maiores nostri, patres conscripti, neque consili 37

neque audaciae umquam eguere; neque illis superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba
38 erant, imitarentur. arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt. postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exequabantur: imitari quam invidere bonis malebant.
39 sed eodem illo tempore Graeciae morem imitati verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis sum-
40 mum supplicium sumebant. postquam res publica adolevit et multitudine civium factiones valere, circumveniri innocentes, alia huiusce modi fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus
41 legibus exilium damnatis permissum est. hanc ego causam, patres conscripti, quo minus novum consilium
42 capiamus, in primis magnam puto. profecto virtus atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? minime. sed ita censeo, publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus valent: neu quis de eis postea ad senatum referat neve cum populo agat; qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.

52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo alius alii varie adsentiebantur. at M. Porcius Cato rogatus sententiam huiusce modi orationem habuit:

2 "Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero, et cum sententias
3 non nullorum ipse mecum reputo. illi mihi disservisse videntur de poena eorum, qui patriae parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet cavere ab illis magis quam, quid in illos statuamus,
4 consultare. nam cetera malificia tum persequare, ubi facta sunt; hoc nisi provideris ne accadat, ubi evenit,

frustra iudicia implores: capta urbe nihil fit reliqui
 victis. sed, per deos immortalis, vos ego appello, qui
 semper domos villas, signa tabulas vostras pluris quam
 rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt
 quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris
 otium praebere vultis, expergiscimini aliquando et
 capessite rem publicam. non agitur de vectigalibus
 neque de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra
 in dubio est.

Saepe numero, patres conscripti, multa verba in
 hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia no-
 strorum civium questus sum, multosque mortalis ea
 causa advorsos habeo. qui mihi atque animo meo
 nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile
 alterius lubidini male facta condonabam. sed ea tam-
 etsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma
 erat, opulentia neglegentiam tolerabat. nunc vero non
 id agitur, bonisne an malis moribus vivamus, neque
 quantum aut quam magnificum imperium populi Ro-
 mani sit, sed haec, cuiuscumque modi videntur, nostra
 an nobiscum una hostium futura sint. hic mihi quis-
 quam mansuetudinem et misericordiam nominat. iam
 pridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus,
 quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum
 audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo
 sita est. sint sane, quoniam ita se mores habent,
 liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in
 furibus aerari: ne illi sanguinem nostrum largiantur
 et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis per-
 ditum eant.

Bene et composite C. Caesar paulo ante in hoc
 ordine de vita et morte disseruit, credo falsa existu-
 mans ea, quae de inferis memorantur, divorso itinere
 malos a bonis loca taetra inculta, foeda atque formi-
 dulosa habere. itaque censuit pecunias eorum publi-
 candas, ipsos per municipia in custodiis habendos,
 videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus

coniurationis aut a multitudine conducta per vim eripiantur, quasi vero mali atque scelesti tantum modo in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores sunt. qua re vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis metuit: si in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis timere. qua re, cum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit: si paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces aderunt.

Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum maior copia nobis quam illis est. sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulundo liber, neque delicto neque lubrici obnoxius. pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam. laudamus divitias, sequimur inertiam. inter bonos et malos discrimen nullum, omnia virtutis praemia ambitio possidet. neque mirum: ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut impetus fiat in vacuam rem publicam.

Sed ego haec omitto. coniuravere nobilissimi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissimam nomini Romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc et dubitatis, quid intra moenia deprensus hostibus faciatis? misereamini censeo (deliquere homines adolescentuli per ambitionem) atque etiam armatos dimittatis: ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam convortat. scilicet res

ipsa aspera est, sed vos non timetis eam. immo vero maxime. sed inertia et mollitia animi alius alium expectantes cunctamini, videlicet dis immortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maximis periculis servavere. non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando agundo bene consulundo prospera omnia cedunt. ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequiquam deos implores: irati infestique sunt. apud maiores nostros A. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit, atque ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit: vos de crudelissimis parricidis quid statuatis, cunctamini? videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat. verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus unquam ullis pepercit. ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. nam quid ego de Gabinio Statilio Caepario loquar? quibus si quicquam unquam pensi fuisset, non ea consilia de re publica habuissent. postremo, patres conscripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis. sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget; alii intra moenia atque in sinu urbis sunt hostes; neque parari neque consuli quicquam potest occulte: quo magis properandum est.

Qua re ego ita censeo, cum nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxuma pericula venerit, eique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confessique sint caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse, de confessis sicuti de manifestis rerum capitalium more maiorum supplicium sumundum.

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad caelum ferunt, alii alios increpantes timidos

vocant. Cato clarus atque magnus habetur: senati decretum fit, sicuti ille censuerat.

- 2 Sed mihi multa legenti multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae
3 res maxume tanta negotia sustinuisset. sciebam saepe numero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse, facundia Graecos, gloria belli Gallos ante
4 Romanos fuisse. ac mihi multa agitati constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem
5 paucitas superaret. sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat ac, sicuti effeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit.
6 sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar. quos quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio
54 possum, aperirem. igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria,
2 sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem
3 addiderat. Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. in altero miseriis perfugium erat, in altero malis perniciēs. illius facilitas, huius constantia laudabatur. postremo Caesar in animum induxerat laborare vigilare; negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium exercitum bellum novum exoptabat, ubi virtus enitescere posset.
5 at Catoni studium modestiae decoris sed maxume se-
6 veritatis erat; non divitiis cum divite neque factione

cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam, eo magis illum adsequebatur.

Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam 55
discessit, consul optimum factu ratus noctem quae instabat antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros quae [ad] supplicium postulabat, parare iubet. ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem 2
deducit; idem fit ceteris per praetores. est in carcere 3
locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus; eum muniunt undique parietes atque insuper camera 4
lapideis fornicibus iuncta; sed incultu tenebris odore foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum 5
postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fringere, ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui 6
consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitae invenit. de Cethego Statilio Gabinio Caepario eodem modo supplicium sump-
tum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, 56
quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, cohortis pro numero militum complet. deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra 2
venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio non amplius duobus milibus habuisset. sed ex omni copia circiter 3
pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis portabant. sed postquam Antonius 4
cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad urbem modo Galliam versus castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare. sperabat prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. interea servitia re- 5

pudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus existumans videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

- 57 Sed postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque, quos supra memoravi, supplicium sumptum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret
 2 in Galliam Transalpinam. at Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus Catilinam agitare. igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat
 4 in Galliam properanti. neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu locis aequioribus
 5 expeditos in fuga sequeretur. sed Catilina postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae neque praesidi ullam spem, optimum factu ratus in tali re fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum confligere. itaque contione advocata huiusce modi orationem habuit:

- 58 'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex
 2 timido exercitum oratione imperatoris fieri. quanta cuiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet. quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hortere: timor animi auribus
 3 officit. sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti causam mei consili aperirem.

- 4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam pro-

ficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, 5
 iuxta mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, 6
 unus ab urbe alter a Gallia obstant; diutius in his locis
 esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum
 rerum egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro 7
 iter aperiendum est. qua propter vos moneo, uti forti 8
 atque parato animo sitis et, cum proelium inibitis, me-
 mineritis vos divitias decus gloriam, praeterea libertatem
 atque patriam in dextris vestris portare. si vincimus, 9
 omnia nobis tuta erunt, conneatus abunde, municipia
 atque coloniae patebunt: si metu cesserimus, eadem
 illa advorsa fient, neque locus neque amicus quisquam 10
 teget quem arma non texerint. praeterea, milites, non 11
 eadem nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro patria,
 pro libertate, pro vita certamus, illis supervacuaneum
 est pro potentia paucorum pugnare. quo audacius 12
 aggrediamini memores pristinae virtutis. licuit vobis 13
 cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, po-
 tuistis non nulli Romae amissis bonis alienas opes
 expectare: quia illa foeda atque intoleranda viris vide- 14
 bantur, haec sequi decrevistis. si haec relinquere 15
 vultis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum
 mutavit. nam in fuga salutem sperare, cum arma, 16
 quibus corpus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero de-
 mentia est. semper in proelio eis maxumum est peri- 17
 culum, qui maxume timent: audacia pro muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vestra 18
 aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus 19
 aetas virtus vestra me hortantur, praeterea necessi-
 tudo, quae etiam timidos fortis facit. nam multitudo 20
 hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae
 loci. quod si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete 21
 inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti pecora
 trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam
 atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.

Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere 59
 iubet atque instructos ordines in locum aequom de-

- ducit. dein remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes
2 exercitum pro loco atque copiis instruit. nam, uti planities erat inter sinistros montis et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum
3 signa in subsidio artius conlocat. ab eis centuriones omnis, lectos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextra, Faesulanum quandam in sinistra parte curare iubet. ipse cum libertis et colonis *suis* propter aquilam adsistit, quam bello Cim-
4 brico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. at ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit.
5 ille cohortis veteranas, quas tumultus causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. ipse equo circumiens unum quemque nominans appellat hortatur, rogat, ut meminerint se contra latrones inermis pro patria, pro liberis, pro
6 aris atque focis suis certare. homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.
- 60 Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit
2 hostium exercitus. postquam eo ventum est, unde ferentariis proelium committi posset, maximo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt, gladiis res geritur. veterani pristinae virtutis memores comminus
3 acriter instare, illi haud timidi resistunt: maxuma vi
4 certatur. interea Catilina cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni imperatoris officia simul exequabatur. Petreius ubi videt
5 Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, co-

hortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque alios alibi resistentis interficit. deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis in confertissimos hostis incurrit, ibique pugnans confoditur.

Sed confecto proelio tum vero cerneret, quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. nam fere quem quisque vivos pugnando locum ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius, sed omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivos, in vultu retinens. postremo ex omni copia neque in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus erat. nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio aut graviter vulneratus discesserat. multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiabant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent. ita varie per omnem exercitum laetitia maeror, luctus atque gaudia agitabantur.

C. SALLUSTI CRISPI
BELLUM IUGURTHINUM.

- 1 Falso queritur de natura sua genus humanum,
quod inbecilla atque aevi brevis forte potius quam
2 virtute regatur. nam contra reputando neque maius
aliud neque praestabilius invenias magisque naturae
industriam hominum quam vim aut tempus deesse.
3 sed dux atque imperator vitae mortalium animus est.
qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pol-
lens potensque et clarus est neque fortuna eget (quippe
probitatem industriam aliasque artis bonas neque dare
4 neque eripere cuiquam potest). sin captus pravis cu-
pidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum
datus est, perniciose lubidine paulisper usus, ubi per
socordiam vires tempus ingenium diffluxere, naturae
infirmetas accusatur: suam quisque culpam auctores
5 ad negotia transferunt. quod si hominibus bonarum
rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil
profutura multaque etiam periculosa petunt, neque
regerentur magis quam regerent casus et eo magni-
tudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni
2 fierent. nam uti genus hominum compositum ex cor-
pore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia
nostra corporis alia, alia animi naturam secuntur.
2 igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis
corporis et alia omnia huiusce modi brevi dilabuntur,
at ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia
3 sunt. postremo corporis et fortunae bonorum ut ini-
tium sic finis est, omniaque orta occidunt et aucta

senescunt: animus incorruptus aeternus rector humani generis agit atque habet cuncta neque ipse habetur.

Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui, de-
diti corporis gaudiis, per luxum et ignaviam aetatem
agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque
amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque
sordida torpescere sinunt, cum praesertim tam multae
variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo
paratur.

Verum ex eis magistratus et imperia, postremo
omnis cura rerum publicarum minime mihi hac tem-
pestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos
datur neque illi, quibus per fraudem is fuit, tuti aut
eo magis honesti sunt. nam vi quidem regere patriam
aut parentis, quamquam et possis et delicta corrigas,
tamen inopportunum est, cum praesertim omnes rerum
mutationes caedem fugam aliaque hostilia portendant.
frustra autem niti neque aliud se fatigando nisi odium
quaerere extremae dementiae est, nisi forte quem in-
honesti et perniciose libido tenet potentiae paucorum
decus atque libertatem suam gratificari.

Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur,
in primis magno usui est memoria rerum gestarum,
cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto,
simul ne per insolentiam quis existimet memet stu-
dium meum laudando extollere. atque ego credo fore
qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere,
tanto tamque utili labori meo nomen inertiae im-
ponent, certe quibus maxuma industria videtur salutare
plebem et convivis gratiam quaerere. qui si reputa-
verint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus
sim et quales viri idem adsequi nequiverint et postea
quae genera hominum in senatum pervenerint, pro-
fecto existimabunt me magis merito quam ignavia
iudicium animi mei mutavisse maiusque commodum
ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae
venturum. nam saepe ego audiivi Q. Maxumum, P. S.

- Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, cum maiorum imagines intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem accendi.
- 6 scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam ad-
- 7 aequaverit. at contra quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis
- 8 artibus ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia huiusce modi per se ipsa clara et magnifica sint, ac non perinde
- 9 habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est. verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.
- 5 Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha rege Numidarum gessit, primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est;
- 2 quae contentio divina et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae processit, ut studiis civilibus bellum
- 3 atque vastitas Italiae finem faceret. sed prius quam huiusce modi rei initium expedio, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia industria magis magisque in aperto sint.
- 4 Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxime adtriverat, Masinissa rex Numidarum in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat. ob quae victis Carthaginiensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit.

igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis 5 permansit. sed imperi vitaeque eius finis idem fuit.

Dein Micipsa filius regnum solus optinuit Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit Iugurthamque filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxime ingenio validus, non se luxui neque inertiae conrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare iaculari; cursu cum aequalibus certare et, cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire: plurimum facere et minimum ipse de se loqui. quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen, postquam hominem adolescentem exacta sua aetate et parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus multa cum animo suoolvebat. terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat. his difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam temptare.

Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam

- 3 mittebat. sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit.
4 nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi
naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator
erat, et morem hostium cognovit, multo labore multa-
que cura, praeterea modestissime parendo et saepe
obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi
pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis
5 maximo terrori esset. ac sane, quod difficillimum in
primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio,
6 audacia temeritatem adferre plerumque solet. igitur
imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere,
in amicis habere, magis magisque eum in dies am-
plecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum
7 ullum frustra erat. huc adcedebat munificentia animi
et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis
familiaris amicitia coniunxerat.
- 8 Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures
novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque
potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios,
clari magis quam honesti, qui Iugurthae non medio-
crem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex
occidisset, fore uti solus imperi Numidiae potiretur:
in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia
9 esse. sed postquam Numantia deleta P. Scipio di-
mittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, dona-
tum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham
in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut po-
tius publice quam privatim amicitiam populi Romani
coleret neu quibus largiri insuesceret: periculose a
paucis emi quod multorum esset. si permanere vellet
in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum ven-
turum: sin properantius pergeret, suamet ipsum pe-
10 cunia praecipitem casurum. sic loentus cum litteris
eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia
haec erat:
- 2 Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma

virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitentur. tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa?

Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit.

Sed ipse paucos post annos morbo atque aetate confectus cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha habuisse:

‘Parvom ego, Iugurtha, te amisso patre sine spe sine opibus in regnum meum accepi, existumans non minus me tibi, quam [liberis] si genuissem, ob beneficia carum fore. neque ea res falsum me habuit. nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissime rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti. in Hispania nomen familiae renovatum est. postremo, quod difficillimum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti.

Nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere. non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. quis autem amicior quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis, sin mali, inbecillum. nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur.

- 7 Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. nam in omni certamine qui opulentior est, etiam si accipit iniuriam, tamen, quia plus potest, facere
8 videtur. vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite observate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.
- 11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit.
- 2 Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis disceptarent. sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere inpar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen,
4 ut aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. ibi cum multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi, nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. tum idem Hiempsal placere sibi respondit, nam ipsum illum tribus proximis annis adoptione in regnum pervenisse. quod
7 verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus erat, descendit. itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri parare atque ea modo cum animo
8 habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. quae ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.
- 12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi singulis constitui. itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad

pecuniam distribuendam. reguli interea in loca pro-
pinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal 3
in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui
proximus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper
fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis
onerat inpellitque, uti tamquam suam visens domum
eat, portarum clavis adulterinas paret (nam verae ad
Hiempsalem referebantur): ceterum, ubi res postularet,
se ipsum cum magna manu venturum. Numida man- 4
data brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugur-
thae milites introducit. qui postquam in aedis inru- 5
pere, divorsi regem quaerere, dormientis alios alios
occursantis interficere, scrutari loca abdita, clausa
effringere, strepitu et tumultu omnia miscere, cum
interim Hiempsal reperitur occultans se tugurio mu-
lieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci per-
fugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugur- 6
tham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam 13
brevis divulgatur. Adherbalem omnisque, qui sub im-
perio Micipsae fuerant, metus invadit. in duas partis
discedunt Numidae: plures Adherbalem secuntur, sed
illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha quam 2
maximas potest copias armat, urbis partim vi alias
voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae impe-
rare parat. Adherbal tametsi Romam legatos miserat, 3
qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis,
tamen fretus multitudine militum parabat armis con-
tendere. sed ubi res ad certamen venit, victus ex 4
proelio profugit in provinciam ac deinde Romam con-
tendit. tum Iugurtha patris consiliis, postquam 5
omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum
animo reputans timere populum Romanum neque ad-
versus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis
et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum 6
auro et argento multo Romam legatos mittit, quis
praecepit, primum uti veteres amicos muneribus ex-

- pleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque
7 possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi Romam
legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque,
quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat
magna munera misere, tanta commutatio incessit, ut
ex maxima invidia in gratiam et favorem nobilitatis
8 Iugurtha veniret. quorum pars spe alii praemio in-
ducti singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne
9 gravius in eum consuleretur. igitur ubi legati satis
confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum
Adherbalem hoc modo locutum accepimus:
- 14 'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens
mihi praecepit, uti regni Numidiae tantum modo pro-
curationem existumarem meam, ceterum ius et impe-
rium eius penes vos esse; simul eniterer domi mili-
tiaeque quam maximo usui esse populo Romano, vos
mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem: si ea
fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias muni-
2 menta regni me habiturum. quae cum praecepta pa-
rentis mei agitare, Iugurtha, homo omnium quos
terra sustinet sceleratissimus, contempto imperio
vostro Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium
atque amicum populi Romani regno fortunisque omni-
bus expulit.
- 3 Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseria-
rum venturus eram, vellem potius ob mea quam ob
maiorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium
petere, ac maxime deberi mihi beneficia a populo
Romano, quibus non egerem, secundum ea, si deside-
4 randa erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum
tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu
fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, patres
conscripti, quibus, quod mihi miserrimum est, cogor
5 prius oneri quam usui esse. ceteri reges aut bello
victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis
dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt: familia
nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi ami-

citiam instituit, quo tempore magis fides eius quam fortuna petunda erat. quorum progeniem vos, patres 6 conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra a vobis auxilium petere.

Si ad impetrandum nihil causae haberem praeter 7 miserandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops alienas opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohibere iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere. verum ego eis finibus 8 eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginiensis. vostra beneficia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis. eheu me miserum! hucine, Micipsa pater, 9 beneficia tua evasere, ut, quem tu parem cum liberis tuis regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extinator sit? numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine ferro fuga versabitur? dum Carthaginienses incolumes fuere, iure 10 omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. ecce autem ex improviso Iugurtha, intoleranda audacia 11 scelere atque superbia sese efferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto primum regnum eius sceleris sui praedam fecit, post ubi me isdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem.

Ego sic existumabam, patres conscripti, uti prae- 12 dicantem audiveram patrem meum, qui vostram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxime tutos esse. quod 13 in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis

adesset vobis: nos uti per otium tuti simus, in vestra
14 manu est, patres conscripti. pater nos duos fratres
reliquit, tertium Iugurtham beneficiis suis ratus est
coniunctum nobis fore. alter eorum necatus est, alte-
15 rius ipse ego manus inpias vix effugi. quid agam?
aut quo potissimum infelix adcedam? generis prae-
sidia omnia extincta sunt. pater, uti necesse erat,
naturae concessit. fratri quem minime decuit pro-
pincus per scelus vitam eripuit. adfinis amicos pro-
pinquos ceteros meos alium alia clades obpressit:
capti ab Iugurtha pars in crucem acti pars bestiis
obiecti sunt, pauci, quibus relicta est anima, clausi in
tenebris cum maerore et luctu morte graviores vitam
exigunt.

16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis ad-
versa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid
ex improviso mali accidisset, vos implorarem, patres
conscripti, quibus pro magnitudine imperi ius et in-
17 iurias omnis curae esse decet. nunc vero exul patria
domo, solus atque omnium honestarum rerum egens
quo adcedam aut quos appellem? nationesne an reges,
qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam in-
festi sunt? an quoquam mihi adire licet, ubi non
maiorum meorum hostilia monumenta plurima sint?
aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando
18 vobis hostis fuit? postremo Masinissa nos ita insti-
tuit, patres conscripti, ne quem coleremus nisi popu-
lum Romanum, ne societates, ne foedera nova acci-
peremus: abunde magna praesidia nobis in vestra
amicitia fore; si huic imperio fortuna mutaretur, una
19 occidendum nobis esse. virtute ac dis volentibus
magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia
sunt: quo facilius sociorum iniurias curare licet.

20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia
Iugurthae parum cognita transvorsos agat. quos ego
audio maxuma ope niti ambire fatigare vos singulos,
ne quid de absente incognita causa statuatis: fingere

me verba et fugam simulare, cui licuerit in regno manere. quod utinam illum, cuius inpio facinore in 21 has miseras proiectus sum, eadem haec simulantem videam et aliquando aut apud vos aut apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur; ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatu inpietatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque miseriarum gravis poenas reddat. iam iam, frater animo meo carissime, quam 22 quam tibi immaturo et unde minime decuit vita erepta est, tamen laetandum magis quam dolendum puto casum tuum. non enim regnum, sed fugam exilium 23 egestatem et omnis has quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti. at ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne iniurias persequar ipse auxili egens an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. utinam emori fortunis meis honestus exitus esset neu 24 iure contemptus viderer, si defessus malis iniuriae concessissem. nunc neque vivere lubet neque mori licet sine dedecore.

Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentis 25 vestros, per maiestatem populi Romani, subvenite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere.

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae 15 largitione magis quam causa freti paucis respondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum, Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset. Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. 2 senatus statim consulitur. fautores legatorum, praeterea senatus magna pars gratia depravata Adherbalis

- dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus: gratia voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at contra pauci, quibus bonum et aequom divitiis carius erat, subveniendum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant, sed ex omnibus maxime Aemilius Scaurus, homo nobilis inpiger factiosus, avidus potentiae honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consuetudine lubrica continuit. vicit tamen in senatu pars illa, quae vero pretium aut gratiam anteferebat. decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa optinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent, cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia consul C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis acerrime victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen accuratissime recepit, dando et pollicendo multa perfecit, uti fama fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. reliquos legatos eadem via aggressus plerosque capit, paucis carior fides quam pecunia fuit. in divisione quae pars Numidiae Mauretanium attingit agro virisque opulentior, Iugurthae traditur, illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.
- 17 Res postulare videtur Africae situm paucis exponere et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. sed quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haud facile conpertum narraverim. cetera quam paucissimis absolvam.
- 3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertiam Africam posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. ea finis habet al-

occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae appellant. mare saevum importuosum; ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus; caelo terraque penuria aquarum. genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum. plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam morbus haud saepe quemquam superat, ad hoc maligni generis plurima animalia. sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque optinet, divorsum est, tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissimis dicam. ceterum fides eius rei penes auctores erit.

Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti pecoribus. ei neque moribus neque lege aut imperio cuiusquam regebantur: vagi palantes quas nox coegerat sedes habebant. sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius, compositus ex variis gentibus, amisso duce ac passim multis sibi quisque imperium petentibus brevi dilabatur, ex eo numero Medi Persae et Armenii navibus in Africam transvecti proximos nostro mari locos occupavere, sed Persae intra Oceanum magis, eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercio prohibebant. ei paulatim per conubia Gaetulos secum miscuere et, quia saepe temptantes agros alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Nomadas appellavere. ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga incurvis lateribus, tecta quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armeniis adcessere Libyes (nam ei propius mare

Africam agitabant, Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus), eique mature oppida habuere; nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant. nomen eorum paulatim Libyes conrumpere, barbara lingua Mauros pro Medis appellantes. sed res Persarum brevi adolevit, ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia appellatur. deinde utrique alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est, victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere. postea Phoenices, alii multitudinis dominuendae gratia pars imperi cupidine sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere, eaeque brevi multum auctae pars originibus suis praesidio aliae decori fuere. nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari prima Cyrene est, colonia Theraeon, ac deinceps duae Syrtes interque eas Leptis, deinde Philaenon arae, quem locum Aegyptum vorsus finem imperi habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes. cetera loca usque ad Mauretanium Numidae tenent, proxume Hispaniam Mauri sunt. super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis alios incultius vagos agitare, post eos Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat; Gaetulorum magna pars et Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant; Mauris omnibus rex Bocchus imperi-

tabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani
itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus.
de Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis
dictum.

Postquam diviso regno legati Africa decessere et 20
Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum
sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis
apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse,
simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo
ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum
intendit. ipse acer bellicosus; at is quem petebat
quietus inbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae,
metuens magis quam metuendus. igitur ex 3
improviso finis eius cum magna manu invadit, multos
mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia
incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu
adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum 4
convortit, existumans Adherbalem dolore permotum
iniurias suas manu vindicaturum eamque rem belli
causam fore. at ille, quod neque se parem armis 5
existumabat et amicitia populi Romani magis quam
Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis
questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant,
prius tamen omnia pati decrevit quam bellum
sumere, quia temptatum antea secus cesserat. neque 6
eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui
totum eius regnum animo iam invaserat. itaque non 7
uti antea cum praedatoria manu, sed magno exercitu
comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae
imperium petere. ceterum qua pergebat, urbis 8
agros vastare, praedas agere, suis animum hostibus
terrorem angere. Adherbal ubi intellegit eo processum, 21
uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinendum,
necessario copias parat et Iugurthae obvius procedit.
interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum
utriusque exercitus consedit et, quia diei ex-

- rumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine
 milites Iugurthinum signo dato castra hostium invadunt
 semisomnos partim alios arma sumentis fugant fun-
 duntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam pro-
 fugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numi-
 das insequentis moenibus prohibuit, uno die inter
 duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
- 3 igitur Iugurtha oppidum circumscedit, vineis turribus
 que et machinis omnium generum expugnare aggre-
 ditur, maxime festinans tempus legatorum antecapere
 quos ante proelium factum ab Adherbale Romam mis-
 sos audiverat.
- 4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres
 adolescentes in Africam legantur, qui ambos rege-
 adeant, senatus populiue Romani verbis nuntien-
 velle et censere eos ab armis discedere, de contro-
 versis suis iure potius quam bello disceptare: ita se
- 22 que illisque dignum esse. legati in Africam matu-
 rantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficiscen-
 parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audie-
- 2 batur; sed is rumor clemens erat. quorum Iugurtha
 accepta oratione respondit sibi neque maius quicquam
 neque carius auctoritate senatus esse. ab adolescentibus
 ita se enisum, ut ab optimo quoque probaretur; vir-
 tute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse
 ob eadem artis a Micipsa, non penuria liberorum in
- 3 regnum adoptatum esse. ceterum, quo plura bene at-
 que strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minu-
- 4 tolerare. Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod
 ubi conperisset, scelerei eius obviam isse. populum
 Romanum neque recte neque pro bono facturum, si
 ab iure gentium sese prohibuerit. postremo de om-
- 5 nibus rebus legatos Romam brevi missurum. ita
 utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copiam
 non fuit.
- 23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est ne-
 que propter loci naturam Cirtam armis expugnare

potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesidiis firmat; praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare, defensoribus moenium praemia modo modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere: prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas 2 in extremo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos maxime inpigros delegit: eos multa pollicendo ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numidae paucis diebus iussa efficiunt. litterae Ad- 24 herbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit:

Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta tubido extinguendi me invasit, ut neque vos neque deos immortalis in animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. itaque quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor; neque mihi Micipsae patris mei beneficia neque vestra decreta auxiliantur; ferro an fame acrius urgear, incertus sum.

Plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna mea et iam antea expertus sum parum fidei miseris esse; nisi tamen intellego illum supra quam ego sum petere neque simul amicitiam vestram et regnum meum sperare. utrum gravius existumet, nemini occultum est. nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, deinde patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos. verum nunc vestrum regnum armis tenet; me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est relicum nisi vis vestra, quo moveri possit? nam ego quidem vellem, et haec, quae scribo, et illa, quae antea

in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret.

- 10 Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.
- 25 His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam mittendum censerent et quam primum Adherbali subveniendum: de Iugurtha interim uti consuleretur, 2 quoniam legatis non paruisset. sed ab isdem illis regis fautoribus summa ope enisum est, ne tale decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque 3 negotiis solet, privata gratia devictum. legantur tamen in Africam maiores natu nobiles, amplis honoribus usi. in quibus fuit M. Scaurus, de quo supra me 5 moravimus, consularis et tum senatus princeps. ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navem ascendere. dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham mittunt: quam ocissime ad provinciam adcedat, seque ad eum ab senatu missos. ille ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo commotus metu atque lubricitate 7 divorsus agitabatur: timebat iram senatus, si paruisset legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebatur. vicit tamen in avido ingenio pravum 8 consilium. igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam inrumpere nititur, maxime sperans diducta manu hostium aut vi aut dolis sese casum victoriae 10 inventurum. quod ubi secus procedit neque quod intenderat, efficere potest, ut prius quam legatos conveniret, Adherbali potiretur, ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum 11 paucis equitibus in provinciam venit. ac tametsi se-

nati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta legati frustra discessere.

Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum 26 virtute moenia defensabantur, confisi deditione facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris senatui curae fore. at ille, tametsi omnia potiora fide 2 Iugurthae rebatur, tamen, quia penes eosdem, si adversaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adher- 3 balem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatus obvius fuerat, interficit.

Quod postquam Romae cognitum est et res in 27 senatu agitari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahundo tempus, atrocitatem facti leniebant. ac ni C. Mem- 2 mus tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae regis erat. sed ubi senatus delicti conscientia 3 populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae; consules declarati P. Scipio Nasica L. Bestia; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Afri- 5 cam portaretur, scribitur, stipendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.

At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe 28 cui Romae omnia venire in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit eisque uti illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis pecunia aggrediantur. qui 2 postquam Romam adventabant, senatus a Bestia con-

- sultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi moribus, eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. consul Numidis ex senatus decreto nuntia inbet. ita infectis rebus illi domum discedunt.
- 4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae diluisset, munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus
- 5 cuius de natura et habitu supra memoravimus. nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: peritiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. se legionem per Italiam Regium atque inde Siciliam, porro
- 6 ex Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpurnius initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingressus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando
- 29 cepit. sed ubi Iugurtha per legatos pecunia temptatus bellique, quod administrabat, asperitatem ostendit
- 2 coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a principio plerisque eius factione eius corruptis acerrime regem impugnaverat tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque
- 3 pravum abstractus est. sed Iugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans sese aliquando interim Romae pretio aut gratia effecturum. postea vero quam participem negoti Scaurum accepit, maximam spem adductus recuperandae pacis statuit
- 4 cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. ceterum interea fidei causa mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam. cuius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis mora indutiae
- 5 agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in castra venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua

cum Bestia et Scauro secreta transigit. dein postero die quasi per saturam sententiis exquisitis in dedicationem accipitur. sed, uti pro consilio imperatum 6 erat, elephantum triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius 7 Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. in Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae 30 forent, fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari. apud plebem gravis invidia, patres solliciti erant. probarentne tantum flagitium an decretum consulis subverterent, parum constabat; ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque 2 inpediebat. at C. Memmius, cuius de libertate ingeni et 3 odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vindicandum hortari, monere, ne rem publicam, ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum incendebat.

Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia 4 clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tam multis orationem eius perscribere, ac potissimum ea dicam, quae in contione post reditum Bestiae huiusce modi verbis disseruit:

'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, nō studiū 31 rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia, ius nullum, ac maxime quod innocentiae plus periculi quam honoris est. nam illa quidem 2 piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perierint vestri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc quidem ob 3 noxiis inimicis exurgitis atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. sed quamquam haec talia 4 sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus sub-

- 5 igit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo
tradita est, experiar. verum id frustra an ob rem fa-
ciam, in vostra manu situm est, Quirites.
- 6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vestri
fecere, uti contra iniurias armati eati. nihil vi, nihil
secessionem opus est: necesse est, suomet ipsi more
- 7 praecipites eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum
parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones ha-
bitae sunt; post C. Gracchi et M. Fulvi caedem item
vestri ordinis multi mortales in carcere necati sunt:
utriusque cladis non lex, verum libido eorum finem
- 8 fecit. sed sane fuerit regni paratio plebi sua resti-
tuere; quicquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,
- 9 iure factum sit. superioribus annis taciti indignaba-
mini aerarium expilari, reges et populos liberos paucis
nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam
gloriam et maximas divitias esse. tamen haec talia
facinora impune suscepisse parum habuere itaque po-
stremo leges, maiestas vestra, divina et humana omnia
- 10 hostibus tradita sunt. neque eos qui ea fecere pudet
aut paenitet, sed incedunt per ora vestra magnifici,
sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos osten-
tantes: proinde quasi ea honori, non praedae habeant.
- 11 servi aere parati iniusta imperia dominorum non per-
ferunt: vos, Quirites, in imperio nati aequo animo
- 12 servitutem toleratis? at qui sunt ei, qui rem publi-
cam occupavere? homines sceleratissimi, cruentis ma-
nibus, immani avaritia, nocentissimi et idem superbis-
sumi, quibus fides decus pietas, postremo honesta
- 13 atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eorum
occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas,
plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent.
- 14 ita quam quisque pessume fecit, tam maxime tutus
est. metum ab scelere suo ad ignaviam vestram trans-
tulere, quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem
- 15 metuere in unum coegit. sed haec inter bonos ami-
16 citia, inter malos factio est. quod si tam vos liber-

tatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto neque res publica sicuti nunc vastaretur et beneficia vostra penes optimos, non audacissimos forent. maiores vestri parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa ope nitimini? atque eo vehementius, quo maius dedecus est parva amittere quam omnino non paravisse.

Dicet aliquis "quid igitur censes?" vindicandum in eos, qui hosti prodidere rem publicam, non manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. qui si dediticius est, profecto iussis vestris oboediens erit: sin ea contemnit, scilicet existimabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora magis placeant, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere. nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat?

Atque ego tametsi viro flagitiosissimum existumo impune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. nam et illis, quantum inopportunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegetis aut serviundum esse aut per manus libertatem retinendam. nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis nostris

- 24 veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. potestne
in tam diversis mentibus pax aut amicitia esse?
- 25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus
impunitum omittatis. non peculatus aerari factus est
neque per vim sociis creptae pecuniae, quae quam-
quam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo
habentur: hosti acerrumo prodita senatus auctoritas,
proditum imperium vestrum est; domi militiaeque res
26 publica venalis fuit. quae nisi quaesita erunt, nisi
vindictatum in noxios, quid erit relicum, nisi ut illis
qui ea fecere oboedientes vivamus? nam impune quae
27 lubet facere, id est regem esse. neque ego vos, Qui-
rites, hortor, ut malitis civis vestros perperam quam
recte fecisse, sed ne ignoscendo malis bonos per-
28 ditum eat. [ad hoc] in re publica multo praestat
benefici quam malifici inmemorem esse: bonus tan-
tum modo segnior fit, ubi negligas, at malus impro-
29 bior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxili-
egeas.
- 32 Haec atque alia huiusce modi saepe [in] dicundo
Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum
praetor erat, ad Iugurtham mitteretur eumque inter-
posita fide publica Romam duceret, quo facilius in-
dicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae
arcessebat, delicta patefierent.
- 2 Dam haec Romae geruntur, qui in Numidia relictis
a Bestia exercitui praeerant, secuti morem imperatoris
3 sui plurima et flagitiosissima facinora fecere. fuere
qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent, alii
perfugas vendere, pars ex pacatis praedas agebant:
4 tanta vis avaritiae in animos eorum veluti tabes in-
5 vaserat. at Cassius praetor perlata rogatione a C.
Memmio ac percussa omni nobilitate ad Iugurtham
proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti
rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano de-
disset, ne vim quam misericordiam eius experiri mallet.
privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille

non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

Igitur Iugurtha contra decus regium cultu quam³³ maxime miserabili cum Cassio Romam venit. ac, 2 tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cuius inpudentia contra ius et iniurias omnis munitus foret. at C. Memmius ad- 3 vocata contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam irae magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare fidem publicam per sese inviolatam fore. post ubi 4 silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, Romae Numidiaequae facinora eius memorat, scelera in patrem fratresque ostendit. quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. si verum aperiatur, in fide et elementia populi Romani magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque spes corrupturum. deinde ubi³⁴ Memmius dicendi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat, vehementer accensa terrebat eum clamore voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen inpudentia. ita populus ludibrio habitus ex contione 2 discedit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

Erat ea tempestate Romae Numida quidam nomine³⁵ Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, deducta Cirta et Adherbale interfecto profugus ex patria abierat. huic Sp. Albinus, qui proximo anno post 2

- Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gereba
persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugu
thamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnu
3 Numidiae ab senatu petat. avidus consul belli ge
rundi movere quam senescere omnia malebat. ip
4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. qua
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae i
amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscient
alium mala fama et timor impediēbat, Bomilcari, pro
ximo ac maxime fido sibi, imperat, pretio, sicuti mult
confecerat, insidiatores Massivae paret ac maxum
occulte, sin id parum procedat, quovis modo Num
5 dam interficiat. Bomilcar mature regis mandata ex
quitur et per homines talis negoti artifices itin
egressusque eius, postremo loca atque tempora cunct
explorat. deinde, ubi res postulabat, insidias tendi
6 igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati eran
paulo inconsultius Massivam aggreditur. illum ol
truncat, sed ipse deprehensus multis hortantibus et i
7 primis Albino consule indicium profitetur. fit reu
magis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bo
milcar, comes eius, qui Romam fide publica venera
8 at Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius om
sit contra verum niti, quam animadvortit supra gr
9 tiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitu
quamquam in priore actione ex amicis quinquagint
vades dederat, regno magis quam vadibus consu
lens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritu
ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi,
de illo supplicium sumptum foret. et ipse pauc
diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia d
10 cedere. sed postquam Roma egressus est, fertur saep
eo tacitus respiciens postremo dixisse "urbem venale
et mature perituram, si emptorem invenerit."
- 36 Interim Albinus renovato bello conneatum stipe
dium aliaque, quae militibus usui forent, maturat
Africam portare; ac statim ipse profectus, uti an

comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. at contra 2 Iugurtha trahere omnia et alias, deinde alias morae causas facere, polliceri deditionem ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere qui tum Albinum haud ignarum con- 3 sili regis existumarent neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. sed postquam dilapso tempore comitiorum dies 4 adventabat, Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam decessit.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atro- 37 citer res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius 2 tribuni plebis resistantibus conlegis continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia impediabat. ea mora in spem adductus Aulus, quem 3 pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quamquam et saevitia temporis et opportunitate 4 loci neque capi neque obsideri poterat (nam circum murum situm in praerupti montis extremo planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat), tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi vineas agere, aggerem iacere aliaque, quae incepto usui forent, properare. at Iugurtha cognita vanitate atque 38 inperitia legati subdole eius augere amentiam, missitare supplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. denique 2 Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur (ita delicta occultiora fuere). interea per homines calli- 3 dos diu noctuque exercitum temptabat, centuriones

- ducesque turmarum, partim uti transfugerent, conrum-
 4 pere, alii signo dato locum uti desererent quae post-
 quam ex sententia instruit, intempesta nocte de in-
 proviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit.
 5 milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere
 alii alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare
 omnibus locis. vis magna hostium, caelum nocte at-
 que nubibus obscuratum, periculum anceps, postremo
 6 fugere an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex
 eo numero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors
 una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis
 gregariis militibus transiere ad regem, et centurio
 primi pili tertiae legionis per munitionem, quam uti
 defenderet acceperat, locum hostibus introeundi dedit,
 7 eaque Numidae cuncti inrupere. nostri foeda fuga,
 plerique abiectis armis, proximum collem occupave-
 8 runt. nox atque praeda castrorum hostis, quo minus
 9 victoria uterentur, remorata sunt. deinde Iugurtha
 postero die cum Aulo in conloquio verba facit: tam-
 etsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum tene-
 ret, tamen se memorem humanarum rerum, si secum
 foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum;
 10 praeterea uti diebus decem Numidia decederet. quae
 quamquam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mor-
 tis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.
 39 Sed ubi ea Romae conperta sunt, metus atque
 maeror civitatem invasere: pars dolere pro gloria im-
 peri, pars insolita rerum bellicarum timere libertati;
 Aulo omnes infesti, ac maxime qui bello saepe prae-
 clari fuerant, quod armatus dedecore potius quam
 2 manu salutem quaesiverat. ob ea consul Albinus ex
 delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens
 senatum de foedere consulabat, et tamen interim ex-
 ercitusi supplementum scribere, ab sociis et nomine
 Latino auxilia arcessere, denique omnibus modis festi-
 3 nare. senatus ita, uti par fuerat, decernit suo atque
 4 populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. consul

inreditus a tribunis plebis, ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur; nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiemabat. postquam eo venit, 5 quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque lascivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.

Interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus 40 plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias acceperant, qui elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. huic rogationi partim 2 conscii sibi alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. sed plebes incredibile 3 memoratu est quam intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta libido in partibus erat. igitur ceteris metu percussis M. Scau- 4 rus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. sed quaestio exercita aspere violenterque ex 5 rumore et libidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] 41 factionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. nam ante 2 Carthaginem deletam populus et senatus Romanus

placide modesteque inter se rem publicam tractabant,
neque gloriae neque dominationis certamen inter civis
erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retine-
3 bat. sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet
ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia
4 incessere. ita quod in advorsis rebus optaverant otium,
5 postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit, nam-
que coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem
in lubricum vortere, sibi quisque ducere trahere ra-
pere. ita omnia in duas partis abstracta sunt, res
6 publica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum no-
bilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta at-
7 que dispersa in multitudine minus poterat. paucorum
arbitrio belli domique agitabatur; penes eosdem aera-
rium provinciae magistratus, gloriae triumphique erant:
populus militia atque inopia urgebatur; praedas belli-
8 cas imperatores cum paucis diripiebant, interea paren-
tes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori
9 confinis erat, sedibus pellebantur. ita cum potentia
avaritia sine modo modestiaeque invadere, polluere et
vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad
10 semet ipsa praecipitavit. nam ubi primum ex nobili-
tate reperti sunt qui veram gloriam iniustae poten-
tiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis
42 quasi permixtio terrae oriri coepit. nam postquam
Ti. et C. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis
bellis multum rei publicae addiderant, vindicare ple-
bem in libertatem et paucorum scelera patefacere coe-
pere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per
socios ac nomen Latinum, interdum per equites Ro-
manos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Grac-
chorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium,
dein paucos post annos eadem ingredientem Gaium,
tribunum alterum alterum triumvirum coloniis de-
2 ducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. et
sane Gracchis cupidine victoriae haud satis mode-
3 ratus animus fuit. sed bono vinci satius est quam

malo more iniuriam vincere. igitur ea victoria nobi- 4
litas ex lubricine sua usa multos mortalis ferro aut
fuga extinxit plusque in relicum sibi timoris quam
potentiae addidit. quae res plerumque magnas civi-
tatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis 5
modo et victos acerbius ulcisci volunt. sed de studiis
partium et omnis civitatis moribus si singillatim aut
pro magnitudine parem disserere, tempus quam res
maturius me deseret. quam ob rem ad inceptum redeo.

Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam 43
Metellus et Silanus consules designati provincias inter
se partiverant Metelloque Numidia evenerat, acri viro
et, quamquam advorso populi partium, fama tamen
aequabili et inviolata. is ubi primum magistratum 2
ingressus est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad
bellum, quod gesturus erat, animum intendit. igitur diffi- 3
dens veteri exercitui milites [eligere] scribere, praesidia
undique arcessere, arma tela, equos et cetera instru-
menta militiae parare, ad hoc conneatum affatim, deni-
que omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti
usui esse solent. ceterum ad ea patranda senatus aucto- 4
ritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia
mittundo, postremo omnis civitas summo studio ad-
nitebatur. itaque ex sententia omnibus rebus paratis 5
compositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe
civium cum propter artis bonas tum maxime quod
advorsum divitias invictum animum gerebat et ava-
ritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae
opes contusae hostiumque auctae erant.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a 44
Sp. Albino proconsule iners inbellis, neque periculi
neque laboris patiens, lingua quam manu promptior,
praedator ex sociis et ipse praeda hostium, sine im-
perio et modestia habitus. ita imperatori novo plus 2
ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum
auxili aut spei bonae adcedebat. statuit tamen Me- 3
tellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum

- mora inminuerat et expectatione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellam attingere, quam
4 maiorum disciplina milites laborare coegisset. nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade percussus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi cum odor aut pabuli
5 egestas locum mutare subegerat. sed neque muniebantur ea neque more militari vigiliae deducebantur; uti cuique lubebat, ab signis aberat; lixae permixti cum militibus diu noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere eaque mutare cum mercatoribus vino advecticio et aliis talibus, praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia
45 amplius. sed in ea difficultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conperior: tanta temperantia inter ambitionem
2 sacvitiamque moderatum. namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse: ne quisquam in castris panem aut quem alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in agmine servom aut iumentum haberet; ceteris arte modum statuisset. praeterea transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigiliis crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret.
3 ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.
- 46 Interea Ingurtha, ubi quae Metellus agebat, ex nuntiis acceperat, simul de innocentia eius certior factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram de-

ditionem facere conatus est. igitur legatos ad con- 2
sulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi
liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo
Romano. sed Metello iam antea experimentis cogni- 3
tum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili,
novarum rerum avidum esse. itaque legatos alium 4
ab alio divorsos aggreditur ac paulatim temptando,
postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo
persuadet, uti Iugurtham maxime vivam, sin id parum
procedat, necatum sibi traderent. ceterum palam quae
ex voluntate forent, regi nuntiare iubet. deinde ipse 5
paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numi-
diam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena
hominum, pecora cultoresque in agris erant. ex op-
pidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant
parati frumentum dare, conneatum portare, postremo
omnia, quae imperarentur, facere. neque Metellus id- 6
circo minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito
agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis
signa ostentui credere et insidiis locum temptari. ita- 7
que ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum
et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in
postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat, in
utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum
et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis per-
mixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium
propulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque 8
peritia locorum et militiae erat, ut, absens an prae-
sens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in
incerto haberetur.

Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus per- 47
gebat, oppidum Numidarum nomine Vaga, forum re-
rum venalium totius regni maxime celebratum, ubi
et incolere et mercari consueverant Italici generis
multi mortales. huc consul, simul temptandi gratia 2
et si paterentur opportunitates loci, praesidium in-
posuit. praeterea imperavit frumentum et alia, quae

- bello usui forent, conportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuvaturam exercitum et iam paratis rebus munimento fore. inter haec negotia Iugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. quos item uti priores consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polliceri et inter eas moras promissa legatorum expectare.
- 48 Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus temptari animadvortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit.
- 3 Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu. sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum peringens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso gignuntur. media autem planities deserta penuria aquae praeter flumini propinqua loca; ea consita arbutis pecore atque cultoribus frequentabantur.
- 49 Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit. elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit eumque edocet quae ageret. ipse propior montem cum omni equitatu et peditibus delectis suos conlocat. dein singulas turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum

ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint omnia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum belli melioribus manum consererent. proinde parati ³ intentique essent signo dato Romanos invadere: illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerumnarum initium fore. ad hoc ⁴ viritum, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere benefici sui et eum ipsum aliis ostentare, postremo pro cuiusque ingenio pollicendo minitendo obtestando alium alio modo excitare, cum interim Metellus ignarus hostium monte degrediens cum exercitu conspicatur. primo dubius, ⁵ quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum et tamen incerti, quidnam esset, cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati), dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. ibi conmutatis ordinibus in dextro ⁶ latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit. sed ubi Numidas quietos neque colle degredi ⁵⁰ animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet, existumans hostis crebro impetu et transvorsis proeliis iter suum remoratorios et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum temptaturos. deinde ipse pro re at- ² que loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

- 3 At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos
suos praetergressum videt, praesidio quasi duum mi-
lium peditum montem occupat, qua Metellus descen-
derat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post
munimento foret. dein repente signo dato hostis in-
4 vadit. Numidae alii postremos caedere, pars a sinistra
ac dextra temptare, infensi adesse atque instare, om-
nibus locis Romanorum ordines conturbare. quorum
etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant,
ludificati incerto proelio ipsi modo eminus sauciaban-
tur neque contra feriundi aut conserundi manum copia
5 erat. ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma-
norum turma insequi coeperat, non confertim neque
in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxime
6 divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis
detertere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateri-
bus circumveniebant: sin opportunior fugae collis quam
campi fuerat, ea vero consueti Numidarum equi facile
inter virgulta evadere, nostros asperitas et insolentia
7 loci retinebat. ceterum facies totius negoti varia in-
certa, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars
cedere alii insequi; neque signa neque ordines ob-
servare, ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere
ac propulsare; arma tela, equi viri, hostes atque cives
permixti; nihil consilio neque imperio agi, fors omnia
8 regere. itaque multum diei processerat, cum etiam
9 tum eventus in incerto erat. denique omnibus labore
et aestu languidis Metellus, ubi videt Numidas minus
instare, paulatim milites in unum conducit, ordines
restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum
pedites hostium conlocat. eorum magna pars supe-
10rioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari
milites, ne deficerent neu paterentur hostis fugientis
vincere: neque illis castra esse neque munimentum
ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita.
11 sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire
hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temp-

tare omnia; subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere. eo modo inter se duo imperatores summi viri certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus. nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia omnia praeter milites opportuna. denique Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri (et iam die vesper erat), advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. amisso loco Numidae fusi fugatique; pauci interiire, plerisque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Interea Bomilear, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequom locum deducit ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. postquam Rutilium consedissem iam et animo vacuom accepit simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus, ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri officeret, latius porrigit eoque modo ad Rutili castra procedit. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvertunt; nam prospectum ager arbutis consitus prohibebat. et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos impeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam aderat, auxilio integri abeunt. elephantum quattuor capti, reliqui omnes numero quadra-

- 5 ginta interfecti. at Romani, quamquam itinere atque
opere castrorum et proelio fessi laetique erant, tamen,
quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi
6 intentique obviam procedunt; nam dolus Numidarum
7 nihil languidi neque remissi patiebatur. ac primo
obscura nocte, postquam haud procul inter se erant,
strepitu velut hostes adventare, alteri apud alteros
formidinem simul et tumultum facere, et paene in-
prudencia admissum facinus miserabile, ni utrimque
8 praemissi equites rem exploravissent. igitur pro metu
repente gaudium exortum: milites alius alium laeti
appellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque
fortia facta ad caelum fert. quippe res humanae ita
sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, ad-
vorsae res etiam bonos detrectant.
- 54 Metellus in isdem castris quadriduo moratus sau-
cios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae
donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias,
hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum
gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos la-
2 bores pro praeda fore. tamen interim transfugas et
alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agi-
taret, cum paucisne esset an exercitum haberet, ut
3 sese victus gereret, exploratum misit. at ille sese in
loca saltuosa et natura munita receperat ibique coge-
bat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebe-
tem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
4 cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regiones
equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequi-
tur. quo cuiusque animus fert, eo discedunt neque id
flagitium militiae ducitur: ita se mores habent.
- 5 Igitur Metellus, ubi videt regis etiam tum ani-
mum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius
lubidine geri non posset, praeterea inicium certamen
sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam
suos vincere, statuit non proeliis neque in acie sed
6 alio more bellum gerendum. itaque in loca Numidiae

opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida temere munita aut sine praesidio capit incenditque, puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse. ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia, quae usui forent, affatim praebita, ubicumque res postulabat, praesidium inpositum. quae negotia multo magis quam proelium male 7 pugnatum ab suis regem terrebant: quippe, cuius spes 8 omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur et, qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. tamen ex copia quod optimum videbatur consilium 9 capit: exercitum plerumque in isdem locis opperiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et avisi itineribus ignoratus Romanos palantis repente aggreditur. eorum plerique inermes 10 cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numidae prius quam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.

Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis 55 Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, [ut] in adverso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex Albinii socordia spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta 2 dis immortalibus supplicia decernere, civitas, trepida antea et sollicita de belli eventu, laeta agere, de Metello fama praeclara esse. igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret, meminisse post gloriam invidiam sequi. ita, quo clarior erat, eo magis 4 anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant; sed igni magis quam praeda ager vastabatur. exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat: duobus 6 locis haud longe inter se castra faciebant; ubi vi 7 opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque

- 8 formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, conrumpere modo se Metello interdum Mario ostendere, postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis, post aliis minitari, neque proelium facere neque otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.
- 56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea parte, qua sita erat, arcem regni nomine Zamam statuit oppugnare, ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum ibique proelium fore. at ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit. oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissimum erat; praeterea pollicetur
- 3 in tempore semet cum exercitu adfore. ita compositis rebus in loca quam maxime occulta discedit, ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat.
- 4 eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit, simul magna voce Siccensis hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare; si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate
- 5 sine metu aetatem acturos. ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mutavissent:
- 6 tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam maiore vi hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt.
- 57 Marius ad Zamam pervenit. id oppidum, in campo situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius

idoneae rei egens, armis virisque opulentum. igitur 2
 Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta
 moenia exercitu circumvenit, legatis imperat, ubi quis-
 que curaret. deinde signo dato undique simul clamor 3
 ingens oritur, neque ea res Numidas terret: infensi
 intentique sine tumultu manent, proelium incipitur.
 Romani pro ingenio quisque pars eminus glande aut 4
 lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo sub-
 fodere modo scalis aggredi, cupere proelium in ma-
 nibus facere. contra ea oppidani in proximos saxa 5
 volvere, sudis pila, praeterea picem sulphure et taeda
 mixtam ardenti mittere. sed ne illos quidem, qui 6
 procul manserant, timor animi satis muniverat; nam
 plerosque iacula tormentis aut manu emissa volne-
 rabant, parique periculo sed fama inpari boni atque
 ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex impro- 58
 viso castra hostium cum magna manu invadit; re-
 missis qui in praesidio erant et omnia magis quam
 proelium expectantibus portam inrumpit. at nostri 2
 repentino metu perculsi sibi quisque pro moribus con-
 sultunt: alii fugere, alii arma capere; magna pars vol-
 nerati aut occisi. ceterum ex omni multitudine non 3
 amplius quadraginta memores nominis Romani grege
 facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque
 inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela eminus
 missa remittere, pauci in pluribus minus frustrari; sin
 Numidae propius adcessissent, ibi vero virtutem osten-
 dere et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare.
 interim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem 4
 ut tumultum hostilem a tergo accepit, dein convorso
 equo animadvortit fugam ad se vorsum fieri, quae res
 indicabat popularis esse. igitur equitatum omnem ad 5
 castra propere misit ac statim C. Marium cum cohorti-
 bus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam per-
 que rem publicam obsecrat, ne quam contumeliam
 remanere in exercitu victore neve hostis inultos abire

- 6 sinat. ille brevi mandata efficit. at Iugurtha munimento castrorum inpeditus, cum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properante officerent, multis amissis in loca munita sese receperunt.
- 7 Metellus infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revertitur.
- 59 Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regi adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et proxima loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti superiore die murum aggreditur.
- 2 interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit, qui in proximo locati fuerant, paulisper territi perturbantur, reliqui cito subveniunt. neque diutius Numidae resistere quivissent, nisi pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. quibus illi freti non, uti equestri proelio solet, sequi, deinde cedere, sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paucos victos dare.
- 60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur, ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrum niti, neque alius in alio magis quam in sese sperare habere; pariterque oppidani agere: oppugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere, clamor permixtus hortatione laetitia gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri, telum utrimque volare. sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remiserant, intentum proelium equestre prospectabant. eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos animae vorteres, ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii alii hortari, aut manu significare aut nuntio corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut incipientes tela agitare. quod ubi Mario cognitum esset (nam is in ea parte curabat), consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare, pati Numidas sine te

multu regis proelium visere. ita illis studio suorum
adstrictis repente magna vi murum aggreditur. et
iam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum
oppidani concurrunt, lapides ignem, alia praeterea tela
ingerunt. nostri primo resistere, deinde ubi unae 7
atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant
adfecti sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci in-
tegri magna pars vulneribus confecti, abeunt. denique 8
utrimque proelium nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque 61
oppidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut
suo loco pugnam facere et iam aestatem exactam esse,
ab Zama discedit et in eis urbibus, quae ad se de-
fecerant satisque munitae loco aut moenibus erant,
praesidia inponit. ceterum exercitum in provinciam, 2
quae proxima est Numidiae, hiemandi gratia conlocat.
neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae 3
concedit, sed, quoniam armis bellum parum procedebat,
insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia
pro armis uti parat. igitur Bomilcarem, qui Romae 4
cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis de Massivae
nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amici-
tiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitatio-
nibus aggreditur. ac primo efficit, uti ad se conlo-
quendi gratia occultus veniat. deinde fide data, si
Iugurtham vivum aut necatum sibi tradidisset, fore
ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet,
facile Numidae persuadet, cum ingenio infido tum me- 5
tuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per con-
ditiones ad supplicium traderetur. is, ubi primum 62
opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem
fortunas suas adcedit, monet atque lacrumans ob-
testatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numi-
darum optume merita provideat: omnibus proeliis
sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos
occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe iam
et virtutem militum et fortunam temptatam: caveat,

- ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit. mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi iubet; eorum et aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum, quae postquam sine mora facta sunt, iubet omnis perfugas vinctos adduci. eorum magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum et ex mala conscientia digna timere. denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam perditis de integro bellum sumit. et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.
- 63 Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias dis supplicanti magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proinde quae animo agitabat, fretus dis ageret, fortunam quam saepissime experiretur: cuncta prospere eventura. at illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiendum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant: industria probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens domi modicus, lubricinis et divitiarum victor, tantum modo gloriae avidus.
- 8 Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus: ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis

sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium
brevi adolevit. ergo, ubi primum tribunatum milita- 4
rem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus,
factis notus per omnis tribus declaratur. deinde ab 5
eo magistratu alium, post alium sibi peperit, semper-
que in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore
quam gerebat dignus haberetur. tamen is ad id loco- 6
rum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus
est) consulatum adpetere non audebat. etiam tum
alios magistratus plebs, consulatum nobilitas inter se
per manus tradebat. novos nemo tam clarus neque 7
tam egregiis factis erat, quin indignus illo honore et
is quasi pollutus haberetur.

Igitur ubi Marius [cum] haruspiciis dicta eodem in- 64
tendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello
petundi gratia missionem rogat. cui quamquam virtus
gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen in-
erat contemptor animus et superbia, commune nobili-
tatis malum. itaque primum conmotus insolita re mirari 2
[primum] eius consilium et quasi per amicitiam monere,
ne tam prava inciperet neu super fortunam animum ge-
reret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere illi res
suas satis placere: postremo caveret id petere a po-
pulo Romano, quod illi iure negaretur. postquam haec 3
atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur,
respondit, ubi primum potuisset per negotia publica,
facturum sese quae peteret. ac postea saepius eadem 4
postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis ma-
ture illum cum filio suo consulatum petiturum. is eo
tempore contubernio patris ibidem militabat, annos
natus circiter viginti. quae res Marium cum pro ho-
nore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehe-
menter accenderat. ita cupidine atque ira, pessumis 5
consultoribus, grassari: neque facto ullo neque dicto
abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites, quibus
in hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea ha-
bere; apud negotiatores, quorum magna multitudo

- Uticae erat, criminose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae
a superbiae imperio nimis gauderet. quae omnia illis eo firmiora videbantur, quia diuturnitate belli res familiaris conruperant et animo cupienti nihil satis fe-
65 stinatur. erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam causam mente
2 paulum imminuta. cui Metellus petenti, more regum ut sellam iuxta poneret, item postea custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum more foret, quos populus Ro-
manus reges appellavisset, praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Nu-
3 midae traderentur. hunc Marius anxium aggreditur atque hortatur, ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio poenas petat. hominem ob morbos animo
parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse con-
4 sul ad id bellum missus foret. itaque et illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Ma-
5 rium imperatorem poscant. sic illi multis a mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur. simul ea tempestate plebs nobilitate fusa per legem Mamiliam novos extollebat. ita Mario cuncta procedere.
- 66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditione bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare: cogere exercitum, civitatis, quae ab se defecerant, formidine aut ostentando praemia adfectare; communire

suos locos, arma tela aliaque, quae spe pacis amiserat, reficere aut commercari; servitia Romanorum adlicere et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. igitur Vagenses, quo Metellus initio 2 Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati regis suppliciis neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant. nam volgus, uti plerumque solet et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum. dein compositis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. sed 3 ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi T. Turpilius Silanum alius alium domos suas invitant. eos omnis praeter Turpilius inter epulas obtruncant. postea milites palantis inermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. idem plebes facit, pars edocti ab nobi- 4 litate alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani milites, improviso metu in- 67 certi ignarique, quid potissimum facerent, trepidare, arce oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga prohibebant. ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. ita neque 2 caveri anceps malum neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse: iuxta boni malique, strenui et inbelles inulti obtruncari. in ea tanta asperitate sae- 3 vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. id misericordiane hospitis an pactione aut casu ita evenerit, parum conperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, improbus intestabilisque videtur.

- 68 Metellus postquam de rebus Vagae actis conperit,
paulisper maestus ex conspectu abit. deinde ubi ira
et aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum
2 ire iniurias festinat. legionem, cum qua hiemabat,
et quam plurimos potest Numidas equites pariter
cum occasu solis expeditos educit et postera die cir-
citer hora tertia pervenit in quandam planitiem locis
3 paulo superioribus circumventam. ibi milites fessos
itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet op-
pidum Vagam non amplius mille passuum abesse, de-
cere illos relicum laborem aequo animo pati, dum
pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis,
poenas caperent; praeterea praedam benigne ostentat.
4 sic animis eorum adrectis equites in primo late, pe-
dites quam artissime ire et signa occultare iubet.
- 69 Vagenses ubi animum advortere ad se vorsum exer-
citam pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati
portas clausere, deinde ubi neque agros vastari et
eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rur-
sum Iugurtham arbitrati cum magno gaudio obvii
2 procedunt. equites peditesque repente signo dato alii
volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festi-
nare, pars turris capere: ira atque praedae spes am-
3 plius quam lassitudo posse. ita Vagenses biduom modo
ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta
4 poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum
oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus,
iussus a Metello causam dicere postquam sese parum
expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas
solvit; nam is civis ex Latio erat.
- 70 Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iu-
gurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, su-
spectus regi et ipse eum suspiciens novas res cupere,
ad perniciem eius dolum quaerere, die noctuque fati-
2 gare animum. denique omnia temptando socium sibi
adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus,
clarum acceptumque popularibus suis, qui plerumque

seorsum ab rege exercitum ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque inventae. igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur; cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. is postquam magnitudine facinoris percussus ad tempus non venit metusque rem impediēbat, Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi et timore socii anxius, ne omisso vetere consilio novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quis molliam socordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravisset, monere, ne praemia Metelli in pestem convorteret: Iugurthae exitium adesse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet. sed cum eae litterae adlatae, forte Nabdalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum nisi novissimi particeps. qui postquam adlatas litteras andivit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse in tabernaculum introiit, dormiente illo epistolam super caput in pulvino temere positam sumit ac perlegit, dein propere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa paulo post exprorectus ubi neque epistolam repperit et rem omnem, uti acta erat, [ex perfugis] cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit; dicit, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtestatur per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet. ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum co-

gnoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo
 2 negotio seditio oreretur. neque post id locorum Iu-
 gurthae dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco ne-
 que mortali cuiquam aut tempori satis credere, civis
 hostisque iuxta metuere, circumspectare omnia et
 omni strepitu pavescere, alio atque alio loco, saepe
 contra decus regium, noctu requiescere, interdum somno
 excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine
 quasi vecordia exagitari.

73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio
 patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad
 2 integrum bellum cuncta parat festinatque. Marium
 fatigantem de protectione, simul et invitum et offen-
 3 sum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. et
 Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario missae
 erant, cognitis volenti animo de ambobus acceperant
 4 imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invidiae
 esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat
 ceterum in utroque magis studia partium quam bona
 5 aut mala sua moderata. praeterea seditiosi magistra-
 tus vulgum exagitare, Metellum omnibus contionibus
 capitis arcessere, Mari virtutem in maius celebrare
 6 denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque
 omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant
 relictis operibus frequentarent Marium et sua neces-
 7 saria post illius honorem ducerent. ita percussa no-
 bilitate post multas tempestates novo homini con-
 sulatus mandatur. et postea populus a tribuno plebi-
 T. Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha
 bellum gerere, frequens Marium iussit. sed paulo
 decreverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum
 plerosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad
 Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, cum
 neque bellum geri sine administris posset et novorum
 fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum
 duceret, varius incertusque agitabat. neque illi re-

neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare, modo adversum hostis interdum in solitudines pergere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere, dubitare, virtuti an fidei popularium minus crederet: ita quocumque intenderat, res adversae erant. sed inter eas 2 moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique, dein proelium incipitur. qua in parte rex pugnae ad- 3 fuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum [et] aliquanto numero, hostium paucorum potiti; nam ferme Numidis in omnibus proelis magis pedes quam arma tuta sunt.

Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis dif- 75 fidens cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque opulentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius multus pueritiae cultus erat. quae postquam Metello conperta 2 sunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum in spatio milium quinquaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates supervadere ac naturam etiam vincere aggreditur. igitur omnia iumenta 3 sarcinis levare iubet nisi frumento dierum decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea portare. praeterea 4 conquirat ex agris quam plurimum potest domiti pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque lignea, conlecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc finis 5 imperat, qui se post regis fugam Metello dedebant, quam plurimum quisque aquae portaret; diem locumque, ubi praesto fuerint, praedicat. ipse ex flumine, 6 quam proximum oppido aquam esse supra diximus, iumenta onerat. eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis 7 praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo

- 8 exercitui satis superque foret. praeterea conmeatus
spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova
9 deditione, officia intenderant. ceterum milites religione
pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum
addidit, nam rati sese dis immortalibus curae esse.
deinde postero die contra opinionem Iugurthae ad
10 Thalam perveniunt. oppidani, qui se locorum aspe-
ritate munitos crediderant, magna atque insolita re
perculsi, nihilo segnius bellum parare; idem nostri
76 facere. sed rex nihil iam infectum Metello credens,
quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, denique
naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat,
cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu
profugit. neque postea in ullo loco amplius uno die
aut una nocte moratus: simulabat sese negoti gratia
properare, ceterum proditionem timebat, quam vitare
posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium
2 et ex opportunitate capi. at Metellus, ubi oppidanos
proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco
3 munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. dein
duobus locis ex copia maxime idoneis vineas agere, [su-
perque eas] aggerem iacere et [super aggerem] inpo-
4 sitis turribus opus et administros tutari; contra haec
oppidani festinare parare: prorsus ab utrisque nihil re-
5 licum fieri. denique Romani, multo ante labore proeliis-
que fatigati, post dies quadraginta quam eo ventum
erat, oppido modo potiti: praeda omnis ab perfugis
6 corrupta. ei postquam murum arietibus feriri resque
suas afflictas vident, aurum atque argentum et alia,
quae prima ducuntur, domum regiam conportant: ibi
vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni
conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metue-
rant, eas ipsi volentes pependere.
- 77 Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido
Lepti ad Metellum venerant orantes, uti praesidium
praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, ho-
minem nobilem factiosum, novis rebus studere, ad-

versum quem neque imperia magistratuum neque leges
valerent; nī id festinaret, in summo periculo suam
salutem, illorum socios fore. nam Leptitani iam inde 2
a principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et
postea Romam miserant amicitiam societatemque ro-
gatum. deinde ubi ea impetrata, semper boni fideles- 3
que mansere et cuncta a Bestia Albino Metelloque
imperata nave fecerant. itaque ab imperatore facile 4
quae petebant adepti: emissae eo cohortes Ligurum
quattuor et C. Annius praefectus.

Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos acce- 78
pinus profugos ob discordias civilis navibus in eos
locos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus
nomen ex re inditum. nam duo sunt sinus prope in 2
extrema Africa, in pares magnitudine, pari natura;
quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera uti fors
tulit alta, alia in tempestate vadosa. nam ubi mare 3
magnum esse et saevire ventis coepit, limum hare-
namque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies
locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu
nominatae. eius civitatis lingua modo convorsa co- 4
nubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica;
quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio
regis aetatem agebant. inter illos et frequentem Nu- 5
midiam multi vastique loci erant.

Sed quoniam in eas regiones per Leptitanorum 79
negotia venimus, non indignum videtur egregium atque
mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare:
eam rem nos locus admonuit. qua tempestate Car- 2
thaginienses pleraque Africa imperitabant, Cyrenenses
quoque magni atque opulenti fuere. ager in medio 3
harenosus, una specie; neque flumen neque mons erat,
qui finis eorum discerneret. quae res eos in magno
diuturnoque bello inter se habuit. postquam utrimque 4
legiones, item classes saepe fusae fugataeque et alteri
alteros aliquantum adtriverant, veriti, ne mox victos
victoresque defessos alius aggrederetur, per indutias

- sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, communis utriusque populi finis haberetur. igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaeni erat, maturavere iter pergere. Cyrenenses tardius iere. id socordiane an casu acciderit, parum cognovimus. ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari retinere. nam ubi per loca aequalia et nudum gignentium ventus coortus harenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque implere solet, ita ut prospectu impedito morari iter. postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante tempus domo digressos, conturbare reos denique omnia malle quam victi abire. sed cum Poeni aliam condicionem, tantum modo aequam, peterent Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, ut vel illos quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur vel eadem condicione sese quem in locum vellent processuros. Philaeni condicione probata seque vitantque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti.
- 10 Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere aliique illis domi honores instituti. nunc ad rem redeo.
- 80 Jugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus pervenit ad Gaetulos, gentem hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. eorum multitudinem in unum coegit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi imperium observare, item alia militaria facere. praeterea regis Bocchi proximos magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quos adiutoribus regem aggressus impellit, uti adversus Romanas manus bellum incipiat. id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatus Romam miserat foedus et amicitiam petitum, quare

rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. et iam antea Iugurthae filia Boccho 6 nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quisque quam plurimas uxores, denas alii alii pluris habent, sed reges eo amplius. ita animus multitudine dis- 7 trahitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles sunt. igitur in locum ambobus placitum exercitus 81 conveniunt. ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse; eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, Inbidinem imperitandi, quis omnia regna adversa sint; tum sese, paulo ante Carthaginiensis, item regem Persen, post uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. eis 2 atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi[que] Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus aut capta 3 urbe operae pretium fore aut, si dux Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. nam callidus 4 id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

Imperator postquam de regum societate cognovit, 82 non temere neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges operitur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere. interim Roma per litteras certior fit provinciam Nu- 2 midiam Mario datam; nam consulem factum ante acceperat. quibus rebus supra bonum aut honestum percussus neque lacrimas tenere neque moderari linguam, vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. quam rem alii in superbiam vor- 3 tebant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse,

- multum, quod iam parva victoria ex manibus eriperetur nobis satis cognitum est illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie latum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario
- 83 traderetur. igitur eo dolore impeditus et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungundae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare. omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo licere, deponi, cum victores velint. proinde sibi regnoque suo consuleret neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret.
- 2 ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia
- 3 fieret, omnia conventura. rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim, alia abnuere. eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.
- 84 At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere, dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis
- 2 dolentia. interim quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus arcessere, praeterea ex Latio sociisque fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiundo cogere homines emeritis
- 3 stipendiis secum proficisci. neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat. ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia

neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. sese quisque praeda locupletem fore, 1 victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius adrexe- rat. nam postquam omnibus, quae postulaverat, 5 decretis milites scribere volt, hortandi causa simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi contionem populi advocavit. deinde hoc modo disseruit:

‘Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus 85 imperium a vobis petere et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios supplices modicos esse, dein per ignaviam et superbiam aetatem agere. sed mihi contra ea videtur: nam, quo pluris est univorsa res 2 publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec peti debere. neque me 3 fallit, quantum cum maximo beneficio vostro negoti sustineam. bellum parare simul et aerario parcere, cogere ad militiam eos, quos nolis offendere, domi forisque omnia curare et ea agere inter invidos occursantis factiosos opinione, Quirites, asperius est. ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia 4 facta, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute et innocentia tutari; nam alia infirma sunt. et illud intellego, Qui- 5 rites, omnium ora in me convorsa esse, aequos bonosque favere (quippe mea bene facta rei publicae procedunt), nobilitatem locum invadundi quaerere. quo 6 mihi acrius adnitendum est, uti neque vos capiamini et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a pueritia fui, 7 uti omnis labores et pericula consueta habeam. quae 8 ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram, non est consilium, Quirites. illis 9 difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem

aetatem in optimis artibus egi, bene facere iam consuetudine in naturam vortit.

- 10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem nobilitas aegerrime tulit. quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiæ ac multarum imaginum et nullius stipendi: scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii sui. ita plerumque evenit, ut quem vos imperare iussistis, is imperatorem alium quaerat. atque ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint: praeposteri hominem gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu prius est. comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. quae illi audire legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gesserit. quae illi litteris, ea ego militando didici. nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint. contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortunam illis probra obiectantur. quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissimum quemque generosissimum. ac si iam ex patribus Albanis aut Bestiae quaeri posset, mene an illos ex gigni maluerint, quid responsuros creditis nisi se liberos quam optimos voluisse? quod si iure me despiciunt, faciant idem maioribus suis, quibus, uti mihi ex virtute nobilitas coepit. invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae, periculis etiam meis, quod iam per haec illum cepi. verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnunt; ita hos petunt, quasi honeste vixerint ne illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. atque etiam, cum apud vos aut in senatu verba faciunt pleraque oratione maiores suos extollunt: eorum fort

facta memorando clariores sese putant. quod contra
est. nam quanto illorum vita praeclarius, tanto horum 22
socordia flagitiosior. et profecto ita se res habet: 23
maiorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona
neque mala eorum in occulto patitur. huiusce rei ego 24
inopiam fateor, Quirites, verum, id quod multo prae-
clarius est, meamet facta mihi dicere licet. nunc vi- 25
dete, quam iniqui sint. quod ex aliena virtute sibi
adrogant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia
imagines non habeo et quia mihi nova nobilitas est,
quam certe peperisse melius est quam acceptam con-
rupisse.

Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere 26
velint, abunde illis facundam et compositam orationem
fore. sed in vostro maximo beneficio cum omnibus
locis me vosque maledictis lacerent, non placuit re-
ticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret.
nam me quidem ex animi mei sententia nulla oratio 27
laedere potest: quippe vera necesse est bene prae-
dicent, falsa vita moresque mei superant. sed quoniam 28
vostra consilia accusantur, qui mihi summum honorem
et maxumum negotium inposuistis, etiam atque etiam
reputate, num eorum paenitendum sit. non possum 29
fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus
maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas
vexillum phaleras, alia militaria dona, praeterea cic-
trices advorso corpore. hae sunt meae imagines, haec 30
nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae
ego meis plurimis laboribus et periculis quaesivi. non 31
sunt composita verba mea: parvi id facio. ipsa se
virtus satis ostendit: illis artificio opus est, ut turpia
facta oratione tegant. neque litteras Graecas didici: 32
parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem
doctoribus nihil profuerant. at illa multo optuma rei 33
publicae doctus sum, hostem ferire, praesidia agitare,
nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore ino-

34 piam et laborem tolerare. his ego praeceptis milites
hortabor, neque illos arte colam, me opulenter, ne-
35 que gloriam meam, laborem illorum faciam. hoc est
utile, hoc civile imperium. namque cum tute per
mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est do-
36 minum, non imperatorem esse. haec atque talia maio-
res vestri faciundo seque remque publicam celebra-
37 vere. quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus,
nos illorum aemulos contemnit et omnis honores non
38 ex merito sed quasi debitos a vobis repetit. ceterum
homines superbissimi procul errant. maiores eorum
omnia quae licebat illis reliquere, divitias imagines
memoriam sui praeclaram; virtutem non reliquere,
neque poterant: ea sola neque datur dono neque ac-
39 cipitur. sordidum me et incultis moribus aiunt, quia
parum scite convivium exorno neque histriionem ullum
neque plaris preti cocum quam vilicum habeo. quae
40 mihi libet confiteri, Quirites. nam ex parente meo
et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulie-
ribus, laborem viris convenire, omnibusque bonis oport-
tere plus gloriae quam divitiarum esse; arma, non
41 supellectilem decori esse. quin ergo, quod iuvat, quod
carum aestumant, id semper faciant, ament potent:
ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, in
conviviis, dediti ventri et turpissimae parti corporis:
sudorem pulverem et alia talia relinquant nobis, qui-
42 bus illa epulis iucundiora sunt. verum non ita est,
nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissimi viri, bo-
43 norum praemia ereptum eunt. ita iniustissime luxu-
ria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas,
nihil officium, rei publicae innoxiae cladi sunt.

44 Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illo-
rum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica
45 loquar. primum omnium de Numidia bonum habete
animum, Quirites. nam quae ad hoc tempus Iugur-
tham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam inpe-
ritiam atque superbiam; deinde exercitus ibi est lo-

corum sciens, sed mehercule magis strenuus quam
felix, nam magna pars eius avaritia aut temeritate
ducum adtrita est. quam ob rem vos, quibus mili-
taris aetas est, adnitimini mecum et capessite rem
publicam, neque quemquam ex calamitate aliorum aut
imperatorum superbia metus ceperit. egomet in ag-
mine aut in proelio consultor idem et socius periculi
vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta
geram. et profecto dis iuvantibus omnia matura sunt,
victoria praeda laus. quae si dubia aut procul essent,
tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat.
etenim nemo ignavia immortalis factus est, neque quis-
quam parens liberis, uti aeterni forent, optavit, magis
uti boni honestique vitam exigerent. plura dicerem,
Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam stre-
mis abunde dictum puto.

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam
pæbis animos adrectos videt, propere conmeatu sti-
pendio, armis aliisque utilibus navis onerat, cum his
A. Manlium legatum proficisci iubet. ipse interea
milites scribere, non more maiorum neque ex classibus.
sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque
id factum alii inopia honorum alii per ambitionem
consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus
auctusque erat et homini potentiam quarenti egen-
tissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara,
quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta
videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam
decretum erat, in Africam profectus paucis diebus
Uticam advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio
legate; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne
videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.
sed consul expletis legionibus cohortibusque auxilia-
riis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur,
omnia ibi capta militibus donat; dein castella et op-
pida ubi et civis eorum morantur, castris, proelio

- 2 multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. inter
 novi milites sine metu pugnae adesse, videre fugient
 capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum, a
 mis libertatem patriam parentisque et alia omni
 3 tegi, gloriam atque divitias quaeri. sic brevi spatio
 novi veteresque coaluere et virtus omnium aequali
 facta.
- 4 At reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, d
 vorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placu
 rat, speranti mox effusos hostis invadi posse, Romano
 sicuti plerosque remoto metu laxius licentiusque fu
 turos.
- 88 Metellus interea Romam profectus contra sper
 suam laetissimis animis accipitur, plebi patribusque
 postquam invidia decesserat, iuxta carus.
- 2 Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium
 res pariter attendere, cognoscere, quid boni utrisque
 aut contra esset, explorare itinera regum, consilia
 insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum
 3 neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetulorum
 Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe
 aggressus in itinere fuderat ipsumque regem haur
 4 procul ab oppido Cirta armis exuerat. quae post
 quam gloriosa modo neque belli patrandi cognovi
 statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad
 vorsum se opportunissimae erant, singulas circum
 venire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, a e
 5 pateretur, aut proelio certaturum. nam Bocchus nun
 tios ad eum saepe miserat: velle populi Romani ami
 6 citiam: ne quid ab se hostile timeret. id simulaveritne
 quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingen
 pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum
 89 est. sed consul, uti statuerat, oppida castellaque mu
 nita adire, partim vi alia metu aut praemia postu
 2 tando avortere ab hostibus. ac primo medioctia ge
 rebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manu
 3 venturum. sed ubi illum procul abesse et aliis negotiis

intentum accepit, maiora et magis aspera aggredi tempus visum est.

Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum 4
atque valens nomine Capsa, cuius conditor Hercules
Libys memorabatur. eius cives apud Iugurtham in-
munes, levi imperio et ob ea fidelissimi habebantur,
muniti advorsum hostis non moenibus modo et armis
atque viris, verum etiam multo magis locorum aspe-
ritate. nam praeter oppido propinqua alia omnia 5
vasta inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, qua-
rum vis sicuti omnium ferarum inopia cibi acrior. ad
hoc natura serpentium ipsa perniciosa siti magis quam
alia re accenditur. eius potiundi Marium maxuma 6
cupido invaserat, cum propter usum belli tum quia
res aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam
magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm muni-
tumque, nisi quod apud Thalam non longe a moeni-
bus aliquot fontes erant, Capsenses una modo atque
ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur.
id ibique et in omni Africa, quae procul a mari in- 7
cultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae
plerumque lacte et ferina carne vesebantur et neque
salem neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibus 8
illis advorsus famem atque sitim, non lubidini neque
luxuriae erat. igitur consul omnibus exploratis, credo 90
dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio
satis providere non poterat, quippe etiam frumenti
inopia temptabatur, quia Numidae pabulo pecoris ma-
gis quam arvo student et quodcumque natum fuerat,
iussu regis in loca munita contulerant, ager autem
aridus et frugum vacuos ea tempestate, nam aestatis
extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter
exornat. pecus omne, quod superioribus diebus praedae 2
fuerat, equitibus auxiliariis agundum adtribuit, A. Man-
lium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum
Laris, ubi stipendium et conneatum locaverat, ire
iubet dicitque se praedabundum post paucos dies

- 8 eodem venturum. sic incepto suo occultato pergīt ad
91 flumen Tunain. ceterum in itinere cotidie pecus exer-
citui per centurias, item turmas aequaliter distribue-
rat et, ex coriis utres uti fierent, curabat; simul ino-
pīam frumenti lenire et ignaris omnibus parare quae
2 mox usui forent. denique sexto die, cum ad flumen
3 ventum est, maxuma vis utrius effecta. ibi castris
levi munimento positīs milites cibum capere atque, uti
simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet,
omnibus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta
4 onerare. dein postquam tempus visum, castris egre-
ditur, noctemque totam itinere facto consedit; idem
proxima facit; dein tertia multo ante lucis adventum
pervenit in locum tumulosum ab Capsa non amplius
duum milium intervallo, ibique quam occultissime
5 potest cum omnibus copiis opperitur. sed ubi dies
coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi op-
pido egressi, repente omnem equitatum et cum eis
velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam et
portas obsidere iubet; deinde ipse intentus propere
6 sequi neque milites praedari sinere. quae postquam
oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum
improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in ho-
7 stium potestate coegere, uti deditiōnem facerent. ce-
terum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti,
alii omnes venundati, praeda militibus divisa. id fa-
cinus contra ius belli non avaritia neque scelere con-
sulis admissum, sed quia locus Iugurthae opportunus,
nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum,
ante neque beneficio neque metu coercitum.
- 92 Postquam tantam rem peregit Marius sine ullo
suorum incommodo, magnus et clarus antea, maior
8 atque clarior haberi coepit. omnia non bene consulta
in virtutem trahebantur; milites, modesto imperio ha-
biti simul et locupletes, ad caelum ferre, Numidae
magis quam mortalem timere; postremo omnes, socii
atque hostes, credere illi aut mentem divinam esse

pugnantibus tumens capit, plura deserta propter Capsensium miserias igni conrumpit: luctu atque caede omnia complentur. denique, multis locis potitus ac plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur, non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem.

Namque haud longe a flumine Mulaccha, quod Jugurthae Bocchique regnum diiungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto; nam omnis natura velut opere atque consulto praeceps. quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. sed ea res forte quam consilio melius gesta. nam castello virorum atque armorum satis, magna vis [et] frumenti et fons aquae; aggeribus turribusque et altis machinationibus locus inportunus; iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. vineae cum ingenti periculo frustra agebantur; nam cum eae paulo processerant, igni aut lapidibus conrumpebantur. milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci neque inter vineas sine periculo administrare: optimus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri. at Marius multis diebus et laboribus consumptis anxius trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat. quae cum multos dies noctisque aestuans agigaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis, ille, quodammodo, caeteris conspectum, egressus

- 4 animum adorta. et forte in eo loco grandis ilex co-
aluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa
atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium
natura fert. cuius ramis modo modo eminentibus
saxis nisus Ligus in castelli planitiem pervenit, quo
5 cuncti Numidae intenti procliantibus aderant. expl-
ratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem
regreditur, non temere, uti ascenderat, sed temptans
6 omnia et circumspiciens. itaque Marium propere ad
acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse ascenderat
castellum temptet, pollicetur sese itineris periculique
7 ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitu-
ex praesentibus misit. quorum uti cuiusque ingenium
erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere; co-
8 sulis animus tamen paulum adrectus. itaque ex cop-
tubicinum et cornicinum numero quinque quam vel-
cissimos delegit et cum eis, praesidio qui foren-
quattuor centuriatos, omnisque Liguri parere iubet
94 et ei negotio proximum diem constituit. sed ubi
praecepto tempus visum, paratis compositisque omni-
bus ad locum pergit. ceterum illi, qui e centuri-
erant, praedocti ab duce arma ornatumque mutav-
rant: capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisus
que per saxa facilius foret; super terga gladii et scuti
verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia similia
2 et offensa quo levius streperent. igitur praegredien-
Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant, li-
queis vincebat, quibus adlevati milites facilius esce-
derent, interdum timidos insolentia itineris levare man-
ubi paulo asperior ascensus erat, singulos prae-
inermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi
quae dubia nisui videbantur, potissimum temptare
saepius eadem ascendens descendensque, dein statim
3 digrediens ceteris audaciam addere. igitur diu mu-
tumque fatigati tandem in castellum perveniunt, de-
sertum ab ea parte, quod omnes sicut aliis diebus
advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis qua-

Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas [est] egressus testudine acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. at Numidae, saepe antea 4 vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae servitium minari, secundis rebus feroces esse. interim omnibus, Romanis 5 hostibusque, proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti, armati inermesque. quod ubi accidit, eo acrius Romani in- 6 stare, fundere ac plerosque tantum modo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, neque quemquam omnium praeda morari. sic forte correcta Mari temeritas glo- 7 riam ex culpa invenit.

Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla quaestor 95 cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat.

Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum 2 visum est de natura cultuque eius paucis dicere. neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Sisenna, optime et diligentissime omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, fa- 3 milia prope iam extincta maiorum ignavia, litteris Graecis atque Latinis iuxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum sed gloriae cupidior; otio luxurioso esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis, multa-

- 4 rum rerum ac maxume pecuniae largitor, atque felicissimo omnium ante civilem victoriam numquam super industriam fortuna fuit, multique dubitavit fortior an felicior esset. nam postea quae fecerit, certum habeo pudeat an pigeat magis disserere.
- 96 Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam Africam atque in castra Mari cum equitatu viri rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. ad hoc mihi benigne appellare, multis rogantibus, aliis per se dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent,
- 3 atque seria cum humillimis agere, in operibus, inamine atque ad vigilias multus adesse, neque inter quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusque boni famam laedere, tantum modo neque consilioque manu priorem alium pati, plerosque anteverere
- 4 quibus rebus et artibus brevi Mario militibusque solertissimus factus.
- 97 At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliorumque locos munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuntios misit: quam pecuniam in Numidiam copias adduceret: proeli facilius tempus adesse. quem ubi cunctari accepit et dubitare belli atque pacis rationes trahere, rursus uti a proximos eius donis corrupit, ipsique Mauro perhibetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africae expulsi aut integris suis finibus bellum componere foret. eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudinem Iugurtham adcedit.
- Ita amborum exercitu coniuncto Marius, iam hiberna proficiscentem, vix decuma parte die reliquos invadunt, rati noctem, quae iam aderat, et victis munimento fore et, si vicissent, nullo impedimento quia locorum scientes erant, contra Romanis uti.
- 4 que casum in tenebris difficiliorem fore. igitur s

consul ex multis de hostium adventu cognovit et ipsi
hostes aderant, et prius quam exercitus aut instrui
aut sarcinas conligere, denique ante quam signum aut
imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque
Gaetuli, non acie neque ullo more proeli sed cater-
vatum, uti quosque fors conglobaverat, in nostros in-
currunt. qui omnes trepidi improviso metu ac tamen 5
virtutis memores aut arma capiebant aut capientis
alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere,
obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis quam
proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equites
peditesque permixti cedere alii alii obtruncare, multi
contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo circum-
veniri; neque virtus neque arma satis tegere, quia
hostes numero plures et undique circumfusi erant.
denique Romani, novi veteresque et ob ea scientes
belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere
atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi
hostium vim sustentabant. neque in eo tam aspero 98
negotio Marius territus aut magis quam antea de-
misso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex for-
tissimis magis quam familiarissimis paraverat, vagari
passim ac modo laborantibus suis succurrere, modo
hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere; manu
consulere militibus, quoniam imperare conturbatis
omnibus non poterat. iamque dies consumptus erat, 2
cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges
praeceperant, noctem pro se rati acrius instare. tum 3
Marius ex copia rerum consilium trahit atque, uti
suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter
se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons
aquae magnus erat, alter usui opportunus, quia magna
parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat.
ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem 4
agitare iubet, ipse paulatim dispersos milites neque
minus hostibus conturbatis in unum contrahit, dein
cunctos pleno gradu in collem subducit. ita reges 5

- loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, sed utroque colle multitudine circumdato effusi consedere. dein crebris ignibus factis plerumque noctis barbari more suo latari exultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces quia non fugerant, pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. plurimum vero Marius inperitia hostium confirmatus quam maximum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigiliam solebant, canere. deinde ubi lux adventabat, defessam iam hostibus ac paulo ante somno captis de improviso vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul omnia signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere iubet. Mauri atque Gaetuli ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita cunctos strepitu clamore, nullo subveniente nostris instantibus, tumultu formidine terrore quasi vecordia ceperat. denique omnes fusae fugatique, arma et signa militaria pleraque capta pluresque eo proelio quam omnibus superioribus intercepti. nam somno et metu insolito impedita fuga
- 100 Dein Marius, uti coeperat, in hiberna (propter conneatum in oppidis maritum agere decreverat) neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextimos, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat. primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. perfugae, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant. simul consul quas nullo inposito omnia providere, apud omnes adesse laudare et increpare merentis, ipse armatus intentusque, item milites cogeat. neque secus atque ita facere, castra munire, excubitus in porta cohorti

ex legionibus, pro castris equites auxilios mittere, praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non diffidentia factum iri quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labor volentibus esset. et sane Marius 5 illoque aliisque temporibus Iugurthini belli pudore magis quam malo exercitum coercebat, quod multi per ambitionem fieri aiebant: a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miseriae vocant, voluptati habuisse; nisi tamen res publica pariter ac saevissimo imperio bene atque decore gesta.

Igitur quarto denique die haud longe ab oppido 101 Circa undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse intellegitur, sed quia divorsi 2 redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato adversum omnia paratus ibidem opperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui 3 copias in quattuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. interim 4 Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos turmatim et quam maxime confertis equis ipse alii-que Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere et, si qui in manus venerant, obtruncare. dum eo modo equites 5 proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux, filius eius, adduxerat neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iu- 6 gurtha cum plurimis erat. dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum paucis ad pedites convertit ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat nostros frustra pugnare, paulo ante Marium sua manu interfectum. simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna satis impigre occiso pedite nostro cruentaverat. quod ubi milites accepere, 7 magis atrocitate rei quam fide nuntii terrentur, simulque

- barbari animos tollere et in percussos Romanos acrius
 8 incedere. iamque paulum a fuga aberant, cum Sulla
 profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere
 9 Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha,
 dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam
 retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra si-
 nistra omnibus occisis solus inter tela hostium vita-
 10 bundus erumpit. atque interim Marius fugatis equi-
 tibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat.
 11 denique hostes iam undique fusi. tum spectaculum
 horribile in campis patentibus: sequi fugere, occidi
 capi; equi atque viri adflicti, ac multi vulneribus ac-
 ceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti
 modo ac statim concidere; postremo omnia, qua visus
 erat, constrata telis armis cadaveribus et inter ea humus
 infecta sanguine.
- 102 Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit
 in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat.
 2 eo post diem quintum, quam iterum barbari male
 pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis
 ab Mario petivere, duos quam fidissimos ad eum mit-
 teret, velle de suo et de populi Romani commodo cum
 eis disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium
 3 ire iubet. qui quamquam acciti ibant, tamen placuit
 verba apud regem facere; ingenium aut avorsum flect-
 erent aut cupidum pacis vehementius accenderent.
 4 itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio
 concessum, pauca verba huiusce modi locutus:
 5 'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te
 talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam
 bellum malles neu te optimum cum pessimo omnium
 Iugurtha miscendo conmaculares, simul nobis demeres
 acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum
 sceleratissimum persequi.
- 6 Ad hoc populo Romano iam a principio inopi
 melius visum amicos quam servos quaerere, tutiusque
 7 rati volentibus quam coactis imperitare. tibi vero

nulla opportunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in quo offensae minumum, gratia par ac si prope adessemus; dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis fuit. atque hoc utinam a principio tibi placuisset: 8 profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpeusus esses.

Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque 9 regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc quando per illam licet, festina atque, ut coepisti, perge. multa atque opportuna habes, quo 10 facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus 11 tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse. nam bello quid valeat, tute scis.

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul paucis 12 pro delicto suo verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse. nam Numidiae 13 partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam factam; eam vastari a Mario pati nequivisse. praeterea missis antea Romam legatis repulsum ab amicitia. ceterum vetera omittere ac tum, si per Marium 14 liceret, legatos ad senatum missurum. dein copia 15 facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli metuens id, quod parabatur, donis conruperat.

Marius interea exercitu in hibernaculis composito 103 cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesidium inposuerat. tum 2 rursus Bocchus, seu reputando quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissima erant. eos ad Marium ac deinde, 3 si placeat, Romam legatos ire iubet, agundarum rerum et quocumque modo belli componendi licentiam ipsis permittit. illi mature ad hiberna Romanorum profi- 4

ciscuntur, deinde, in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidī sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens
 5 pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis hostibus, uti meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit, qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam
 6 et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. nam etiam tum largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur nisi pariter volens; dona omnia in benignitate habebantur. igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit; copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia aut benivolentiae esse credebant, oratione extollunt. dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud Mariū, item apud senatū verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem operiuntur.

104 Marius postquam confecto quo intenderat negotio Cirtam rediit et de adventu legatorum certior factus est, illosque et Sullam ab Utica venire iubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. legatis potestas Romam eundi fit, et ab consule interea indutiae postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutantur. ceterum Mauri impetratis omnibus rebus tres Romam profecti duce Cn. Octavio Rusone, qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt. ex eis Bocchus cum cetera tum maxime benignitatem
 4 et studium Sullae lubens accipit. Romaeque legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur:

5 'Senatus et populus Romanus benefici et iniuriae memor esse solet. ceterum Boccho, quoniam paenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.'

Quis rebus Bocchus cognitis per litteras a Mario 105
petivit, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu
de communibus negotiis consuleretur. is missus cum 2
praesidio equitum atque peditum, item funditorum
Balearium. praeterea iere sagittarii et cohors Pae-
ligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa,
neque his secus atque aliis armis advorsus tela hostium,
quod ea levia sunt, muniti. sed in itinere quinto deni- 3
que die Volux, filius Bocchi, repente in campis paten-
tibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit,
qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus
et numerum ampliorem vero et hostilem metum ef-
ficiebant. igitur se quisque expedire, arma atque tela 4
temptare intendere, timor aliquantus, sed spes amplior
quippe victoribus et advorsum eos, quos saepe vice-
rant. interim equites exploratum praemissi rem, uti 5
erat, quietam nuntiant. Volux adveniens quaestorem 106
appellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul
et praesidio missum. deinde eum et proximum diem
sine metu coniuncti eunt. post, ubi castra locata et 2
diei vesper erat, repente Maurus incerto vultu pavens
ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus
cognitum Iugurtham hand procul abesse. simul, uti
noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur.
ille animo feroci negat se totiens fusum Numidam 3
pertimescere: virtuti suorum satis credere; etiam si
certa pestis adesset, mansurum potius, quam, proditis
quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post
paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab 4
eodem monitus, uti noctu proficisceretur, consilium
adprobat; ac statim milites cenatos esse in castris
ignisque quam creberrimos fieri, dein prima vigilia
silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis 5
omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabat-
ur, cum equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter
duum milium intervallo ante consedissee. quod post 6
quam auditum est, tum vero ingens metus nostros

- invadit; credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos. ac fuere qui dicerent manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.
- 107 at Sulla, quamquam eadem existimabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet. suos hortatur, uti fortem animum gererent: saepe ante a paucis strenuis adversum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore; nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et
- 2 caecum corpus ad hostis vortere. dein Volucem, quoniam hostilia faceret, Iovem maximum obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris
- 3 abire iubet. ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate Iugurthae, cui
- 4 videlicet speculanti iter suum cognitum esset. ceterum quoniam neque ingentem multitudinem haberet et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum nihil palam ausurum, cum ipse filius testis ad-
- 5 esset. qua re optimum factu videri per media eius castra palam transire; sese vel praemissis vel ibidem
- 6 relictis Mauris solum cum Sulla iturum. ea res uti in tali negotio probata; ac statim profecti, quia de improvviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha
- 7 incolumes transeunt. deinde paucis diebus quo ire intenderant, perventum est.
- 108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine multum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massugrae filius, ex gente Masinissae, ceterum impar materno genere (nam pater eius ex concubina ortus erat),
- 2 Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus ilico ad Sullam nuntiatum mittit: paratum sese facere quae populus Romanus vellet: conloquio diem locum tempus ipse delegeret. consulto sese

omnia cum illo integra habere: nam Iugurthae legatum
 pertimesceret, quo res communis licentius gereretur;
 nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse. sed ego 3
 conperior Bocchum magis Punica fide quam ob ea,
 quae praedicabat, simul Romanum et Numidam spe
 pacis attinuisse multumque cum animo suo volvere
 solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam traderet;
 lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.
 igitur Sulla respondit se pauca coram Aspare locutu- 109
 rum, cetera occulte nullo aut quam paucissimis prae-
 sentibus. simul edocet quae sibi responderentur.
 postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit se missum 2
 a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum
 agiturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post 3
 diem decimum redire iubet, ac nihil etiam nunc de-
 crevisse, sed illo die responsurum. deinde ambo in
 sua castra digressi sunt. sed ubi plerumque noctis 4
 processit, Sulla a Boccho occulte accersitur. ab utro-
 que tantum modo fidi interpretes adhibentur, prae-
 terea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia
 ambobus. ac statim sic rex incipit:

Numquam ego ratus sum fore uti rex maximus 110
 in hac terra et omnium, quos novi, privato homini
 gratiam deberem. et mehercule, Sulla, ante te cogni- 2
 tum multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli,
 nullius indigui. id imminutum, quod ceteri dolere so- 3
 lent, ego laetor. fuerit mihi aliquando eguisse pre-
 tium tuae amicitiae, qua apud animum meum nihil
 carius habeo. id adeo experiri licet. arma viros pe- 4
 cuniam, postremo quicquid animo lubet, sume utere,
 et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam pu-
 taveris: semper apud me integra erit; denique nihil
 me sciente frustra voles. nam, ut ego aestumo, regem 5
 armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est.

Ceterum de re publica vostra, cuius curator huc 6
 missus es, paucis accipe. bellum ego populo Romano
 neque feci neque factum umquam volui; at finis meos

- 7 advorsum armatos armis tutatus sum. id omittitur
quando vobis ita placet. gerite quod vultis cum Iugurtha bellum. ego flumen Muluccham, quod inter Micipsam fuit, non egrediar neque id intrare Iugurtham sinam. praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.
- 111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de patre et communibus rebus multis disseruit. denique re patefecit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam habituros. faciundum esse aliquid, quod illorum magis quam sua rettulisse videretur. id adeo in promptu esset, quoniam copiam Iugurthae haberet. quem si Romanis tradidisset, fore ut illi quam plurimum deberetur amicitiam foedus Numidiae partem, quam nunc periret, tum ultro adventuram. rex primo negitare: cognationem adfinitatem, praeterea foedus intervenisse, ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animi avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invenerant. denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. ceterum simulandam pacem, cuius Numida defessus bello ad dissumus erat, quae utilia visa constituunt. ita composito dolo digrediuntur.
- 112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum appellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognoscere posse condicionibus bellum poni: quam ob rem re sui sententiam exquireret. ille laetus in castra Iugurthae proficiscitur. deinde ab illo cuncta edocui properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat Iugurtham cupere omnia, quae impetrarentur, facere, sed Mario parum confidere; saepe autem cum imperatoribus Romanis pacem conventam fruisse. ceterum Bocchus si ambobus consultum ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet, cum talem virum in potestatem habuisset.

tum fore uti iussu senatus aut populi foedus fieret, neque hominem nobilem, non sua ignavia sed ob rem publicam in hostium potestate, relictum iri. haec 113 Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. sed plerumque regiae voluntates ut vehementes sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. postea tempore et 2 loco constituto, in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo modo Iugurthae legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. illi pariter laeti ac spei bonae pleni esse.

Sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem conlo- 3 quio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim immutata voluntate remotis ceteris dicitur secum ipse multum agitavisse, vultu [corporis] pariter atque animo varius; quae scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse. tamen postremo Sullam accersi iubet et ex illius sen- 4 tentia Numidae insidias tendit. deinde, ubi dies ad- 5 venit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obviis honoris causa procedit in tumultum facillimum visu insidiantibus. eodem Numida cum pleisque ne- 6 cessariis suis inermis, uti dictum erat, adcedit, ac statim signo dato undique simul ex insidiis invaditur. ce- 7 teri obruncati, Iugurtha Sullae vinctus traditur et ab eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114 Q. Caepione et Cn. Manlio male pugnatum. quo metu Italia omnis contremuit. illique et inde usque ad nostram memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse, cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. sed postquam bellum in Numidia confectum et Iu- 3 gurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est. Marius consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia, isque kalendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. et ea tempestate spes atque opes civitatis in 4 illo sitae.

C. SALLUSTI CRISPI
ORATIONES ET EPISTULAE
EXCERPTAE DE HISTORIIS.

[ORATIO LEPIDI COS. AD POPULUM ROMANUM.]

- 1 'Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per
ceteras gentis maximi et clari estis, plurimum timoris
mihi faciunt adversum tyrannidem L. Sullae, ne, quae
ipsi nefanda aestumatis, ea parum credendo de aliis
circumveniamini (praesertim cum illi spes omnis in
scelere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet,
quam si peior atque intestabilior metu vostro fuerit,
quo captis libertatis curam miseria eximat) aut, si
proveritis, in tutandis periculis magis quam ulci-
2 scendo teneamini. satellites quidem eius, homines
maximi nominis, optimis maiorum exemplis, neque
satis mirari, qui dominationis in vos servitium suum
mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt quam
3 optimo iure liberi agere: praeclara Brutorum atque
Aemiliorum et Lutatorum proles, geniti ad ea, quae
4 maiores virtute peperere, subvortunda. nam quid a
Pyrrho Hannibale Philippoque et Antiocho defensum
est aliud quam libertas et suae cuique sedes neu cui
5 nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Ro-
mulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exerci-
tuum clade neque consulum et aliorum principum,

quos fortuna belli consumpserat, satiatum, sed tum crudelior, cum plerosque secundae res in miserationem ex ira vortunt. quin solus omnium post memoriam 6 humani generis supplicia in post futuros composuit, quis prius iniuria quam vita certa esset, pravissimeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris serviti a repetunda libertate terremini.

Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne 7 spolia vestra penes illos sint, non prolatandum neque votis paranda auxilia. nisi forte speratis taedium iam aut pudorem tyrannidis Sullae esse et eum per scelus occupata periculosius dimissurum. at ille eo processit, 8 ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia retinendae dominationis honesta aestumet. itaque illa quies et 9 otium cum libertate, quae multi probi potius quam laborem cum honoribus capessebant, nulla sunt: hac 10 tempestate serviendum aut imperitandum, habendus metus est aut faciendus, Quirites. nam quid ultra? 11 quaeve humana superant aut divina inpolluta sunt? populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus imperio gloria iure, agitandi inops despectusque ne servilia quidem alimenta reliqua habet. sociorum 12 et Latini magna vis civitate pro multis et egregiis factis a vobis data per unum prohibentur et plebis innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites mercedem scelerum. leges iudicia, aerarium provinciae 13 reges penes unum, denique necis civium et vitae licentia. simul humanas hostias vidistis et sepulcra infecta 14 sanguine civili. estne viris reliqui aliud quam solvere 15 iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio expectat.

Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia 16 barbarum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in 17

- imperio eritis, nisi Vettius Picens et scriba Cornelius aliena bene parta prodegerint, nisi adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona civium miserorum quasi Cimbricam praedam
18 venum aut dono datam. at obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum. quod quidem scelorum illius vel maxumum est, non me neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. atque illa, quae tum formidine mercatus sum, pretio soluto iure dominus tamen restituo, neque pati consilium est ullam
19 ex civibus praedam esse. satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa. scelorum et contumeliarum omnium finis sit. quorum adeo Sullam non paenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.
- 20 Neque iam, quid existumetis de illo, sed quantum audeatis, vereor, ne alius alium principem expectantes ante capiamini, non opibus eius, quae futes et corruptae sunt, sed vostra socordia, qua raptum ire licet
21 et, quam audeas, tam videri felicem. nam praeter satellites conmaculatos quis eadem volt aut quis non omnia mutata praeter victoriam? scilicet milites, quorum sanguine Tarulae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae sunt. an quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum
22 omnium dehonestamentum? itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et
23 labores nihil praeter tyrannum quaesitum est. nisi forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt, per arma conditam a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque invidiam suam, praemia penes paucos intellegerent.
24 qua re igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundae res mire sunt vitiis optentui, quibus labe-

factis, quam formidatus est, tam contemnetur. nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit. neque aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis a servis sumpta, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. quae 25 si vobis pax et composita intelleguntur, maxuma turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite legibus inpositis, accipite otium cum servitio et tradite exemplum posteris ad rem publicam suimet sanguinis mercede circumveniundam. mihi quamquam 26 per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, dignitati atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. quae si pro- 27 batis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.

[ORATIO PHILIPPI IN SENATU.]

Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam 1 quietam esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse. sed contra seditionibus omnia turbata sunt et ab eis, quos prohibere magis decebat; postremo, quae pessi- sumi et stultissimi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. nam bellum atque arma, quamquam 2 vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt, nisi forte cui pacem praestare et bellum pati consilium est. pro di boni, qui hanc urbem ommissa cura adhuc 3 tegitis, M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui peior an ignavior sit, deliberari non potest, exercitum obprimundae libertatis habet et se e contempto metuendum effecit: vos mussantes et retractantes ver-

bis et vatum carminibus pacem optatis magis quam defenditis, neque intellegitis mollitia decretorum vobis
4 dignitatem, illi metum detrahi. atque id iure, quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. quid ille ob bene facta cepisset,
5 cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? at scilicet eos, qui ad postremum usque legatos pacem concordiam et alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo peperisse. immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco aestumantur, quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant.

6 Equidem a principio, cum Etruriam coniurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. ceterum illi, qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum aiebant, cum privata arma obprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo consilium publicum conruperunt.
7 at tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non empto sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus, et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt. ei tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein
8 Mari Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea Etruria atque omnes reliquiae belli adrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit; quin praeter idoneum ducem nihil abest ad
9 subvertendum imperium. quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis ne patiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros

contactu procedere. nam ubi malos praemia secuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est.

An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro 10 atque flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo agitat statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia. quae ille adversum divina et humana omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat iniuria, sed legum ac libertatis subvortundae. agitur enim 11 ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers consili, inquires, haec atque illa temptans; metuit otium, odit bellum; luxu atque licentia carendum videt atque interim abutitur vostra socordia. neque mihi satis 12 consili est, metum an ignaviam an dementiam eam appellem, quī videmini tanta mala quasi fulmen optare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum na- 13 tura sit. antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant: nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur occulte; quibus illa placent, in armis sunt, vos in metu. quid expectatis? nisi forte pudet aut piget 14 recte facere. an Lepidi mandata animos movere? qui placere ait sua cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi, cum ipse armis cogat, civitatem confirmari quibus ademptam negat, concordiae gratia tribuniciam potestatem restitui, ex qua omnes discordiae accensae. pessume omnium atque inpudentissime, tibine egestas 15 civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi armis partum aut per iniuriam. alterum consulatum petis, quasi primum reddideris, bello concordiam quaeris, quo parta disturbatur, nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. ut te neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio violastil qui quando talis es, mancas in sententia et retineas 16 arma, te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquires ipse, nos in sollicitudine attineas. neque te provinciae

regem neque di penates civem patiuntur. perge quae coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

- 17 Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando rem publicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis? dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et privatim extortae, praesidia deducta atque inposita, ex lubricine leges imperantur, cum interim vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum intellet se metu magis quam aequo et bono sustentatum.
- 18 nam qui turbas et caedem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos retinet, quae victis toleranda sunt, ea cum facere possitis, patiamini potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab
- 19 illo bellum suadet. haec si placent, si tanta torpedo animos obpressit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid opus decretis, quid auxilio Catuli? quin is et
- 20 alii boni rem publicam frustra curant. agite, ut lubet, parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocina, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus armare. sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine et
- 21 augete ingenium viris fortibus. adest novus exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequitur. iam illa, quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur.
- 22 Qua re ita censeo, quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Ap. Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint operamque dent, ne quid res publica detrimenti capiat.

[ORATIO C. COTTAE AD POPULUM ROMANUM.]

Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, 1
 multa adversa fuere, quorum alia toleravi, partim rep-
 publi deorum auxiliis et virtute mea; in quis omnibus
 numquam animus negotio defuit neque decretis labos;
 malae secundaeque res opes, non ingenium mihi mu-
 tabant. at contra in his miseriis cuncta me cum for- 2
 tuna deseruere. praeterea senectus, per se gravis, cu-
 ram duplicat, cui misero acta iam aetate ne mortem
 quidem honestam sperare licet. nam, si parricida 3
 vestri sum et his genitus hic deos penatis meos pa-
 triamque et summum imperium vilia habeo, quis
 mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo?
 quin omnia memorata apud inferos supplicia scelere
 meo vici.

A prima adolescentia in ore vestro privatus et in 4
 magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui
 pecunia voluere, usi sunt; neque ego callidam facun-
 diam neque ingenium ad male faciendum exercui; avi-
 dissumus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re
 publica suscepi. quis victus cum illa simul cum egens
 alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites,
 rursus mihi patriam deosque penatis cum ingenti di-
 gnitate dedistis. pro quibus beneficiis vix satis gratus 5
 videar, si singulis animam quam nequeo concesserim.
 nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore
 cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono
 datur atque accipitur.

Consules nos fecistis, Quirites, domi bellicae in- 6
 peditissima re publica. namque imperatores Hispaniae
 stipendium milites, arma frumentum poscunt, et id res
 cogit, quoniam defectione sociorum et Sertori per-
 montis fuga neque manu certare possunt neque utilia
 parare. exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes 7

- Mithridatis aluntur, Macedonia plena hostium est nec minus Italiae maritima et provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae conmeatus tuebatur, minore
 8 quam antea navigamus. haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite, ut monet ira, supplicium sumite: sin fortuna communis asperior est, qua re indigna vobis nobisque et re publica incipitis?
- 9 Atque ego, cuius aetati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur, neque mox ingenio corporis honestius quam pro vostra salute
 10 finem vitae fecerim. adsum en C. Cotta consul, facio quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me pro re publica. quam deinde cui mandetis,
 11 circumspicite; nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortunae et maris et belli ab aliis acti ratio red-
 12 dunda aut turpiter moriundum sit. tantum modo in animis habetote non me ob scelus aut avaritiam caesum, sed volentem pro maximis beneficiis animam dono
 13 dedisse. per vos, Quirites, et gloriam maiorum, tolerate advorsa et consulite rei publicae. multa cura
 14 summo imperio inest, multi ingentes labores, quos nequiquam abnuitis et pacis opulentiam quaeritis, cum omnes provinciae regna, maria terraeque aspera aut fessa bellis sint.'

[EPISTULA CN. POMPEI AD SENATUM.]

- 1 'Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, patres conscripti, quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissimum cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma

omnium morte, confecistis. hacine spe populus Ro- 2
 manus liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia
 pro vulneribus et totiens ob rem publicam fuso san-
 guine? fessus scribundo mittundoque legatos omnis
 opes et spes privatas meas consumpsi, cum interim a
 vobis per triennium vix annuus sumptus datus est.
 per deos immortalis, utrum censetis me vicem aerari 3
 praestare an exercitum sine frumento et stipendio
 habere posse?

Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio 4
 quam consilio profectum, quippe qui nomine modo
 imperi a vobis accepto diebus quadraginta exercitum
 paravi hostisque in cervicibus iam Italiae agentis ab
 Alpihus in Hispaniam submovi. per eas iter aliud
 atque Hannibal, nobis opportunius, patefecit. recepi 5
 Galliam Pyrenaeum Lacetaniam Indigetis et primum
 impetum Sertori victoris novis militibus et multo
 paucioribus sustinui hiememque castris inter saevis-
 sumos hostis, non per oppida neque ex ambitione
 egi. quid deinde proelia aut expeditiones hibernas, 6
 oppida excisa aut recepta enumerem? quando res plus
 valet quam verba. castra hostium apud Sucronem
 capta et proelium apud flumen Durium et dux hostium
 C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti
 satis clara vobis sunt. pro quis, o grati patres, ege-
 statem et famem redditis.

Itaque meo et hostium exercitui par condicio est; 7
 namque stipendium neutri datur, victor uterque in
 Italiam venire potest. quod ego vos moneo quaesoque 8
 ut animadvortatis neu cogatis necessitatibus privatim
 mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab 9
 hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem
 vastavimus, praeter maritimas civitatis: ultro nobis
 sumptui aerieque sunt. Gallia superiore anno Metelli ex-
 ercitu stipendio frumentoque aluit et nunc malis fruc-
 tibus ipsa vix agitatur. ego non rem familiarem modo,
 verum etiam fidem consumpsi. reliqui vos estis: qui 10

nisi subvenitis, invito et praedicente me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.'

[ORATIO MACRI TRIB. PLEB. AD PLEBEM.]

- 1 'Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium interesset, multis mihi disserendum fuit docendique, quas ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes secessisset utique vindices paravisset omnis iuris
- 2 sui tribunos plebis. nunc hortari modo relicum est et ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem,
- 3 neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus inpotens inani specie magistratus pellere dominatione incipiam, quantoque tutius factio noxiorum agat quam
- 4 soli innocentes. sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis adversa pro libertate potiora esse forti viro quam omnino non certavisse.
- 5 Quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim cunctam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis in vos convertere meliusque habent mercede delinquere
- 6 quam gratis recte facere. itaque omnes concessere iam in paucorum dominationem, qui per militare nomen aerarium exercitus, regna provincias occupavere et arcem habent ex spoliis vestris, cum interim more pecorum vos multitudo singulis habendos fruendosque praebeatis, exuti omnibus, quae maiores reliquere; nisi quia vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim,
- 7 nunc dominos destinatis. itaque concessere illuc omnes, at mox, si vestra receperitis, ad vos plerique, raris enim animus est ad ea, quae placent, defendunda, ceteri validiorum sunt.
- 8 An dubium habetis, num officere quid vobis uno

animo pergentibus possit, quos languidos socordesque
 pertinuere? nisi forte C. Cotta, ex factione media
 consul, aliter quam metu iura quaedam tribunis plebis
 restituit. et, quamquam L. Sicinius primus de pote-
 state tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circum-
 ventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam
 vos iniuriae pertaesum est. quod ego nequeo satis
 mirari, Quirites; nam spem frustra fuisse intellexistis.
 Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat servitium, finem 9
 mali credebatis: ortus est longe saevior Catulus. tu- 10
 multus intercessit Bruto et Mamerco consulibus. dein
 C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus
 est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in 11
 L. Quintium, vidistis. quantae denique nunc mihi
 turbae concitantur! quae profecto in cassum agebantur,
 si prius quam vos serviundi finem illi dominationis
 facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta
 alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis
 sit. itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in 12
 tempus arserere, permansit una res modo, quae utrim-
 que quaesita est, et erepta in posterum vis tribunicia,
 telum a maioribus libertati paratum. quod ego vos 13
 moneo quaesoque ut animadvortatis neu nomina re-
 rum ad ignaviam mutantibus otium pro servitio appel-
 letis. quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium
 superaverit, non est condicio: fuisset, si omnino quies-
 setis. nunc animum advortere et, nisi viceritis, quo-
 niam omnis iniuria gravitate tutior est, artius ha-
 bebunt.

"Quid censes igitur?" aliquis vostrum subiecerit. 14
 primum omnium omittendum morem hunc quem agitis
 impigrae linguae, animi ignavi, non ultra contionis
 locum memores libertatis. deinde (ne vos ad virilia 15
 illa vocem, quo tribunos plebei modo, patricium ma-
 gistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia
 maiores vestri paravere), cum vis omnis, Quirites, in
 vobis sit et quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro

- vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut
16 alium quem deum consultorem expectatis? magna
illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo
rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos aue-
17 tum atque adiutum properatis. neque ego vos ultum
iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis, neque
discordias, uti illi criminantur, sed earum finem volens
iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt,
non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius
18 sanguinem vestrum praebeatis, censebo. gerant ha-
beantque suo modo imperia, quaerant triumphos, Mi-
thridatem Sertorium et reliquias exulum persequantur
cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus
19 nulla pars fractus est. nisi forte repentina ista fru-
mentaria lege munia vestra pensantur. qua tamen
quinis modis libertatem omnium aestumavere, qui
profecto non amplius possunt alimentis carceris, nam-
que ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt
vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res
20 et ignaviam cuiusque tenuissima spe frustratur. quae
tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium osten-
taretur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum re-
rum ultro iniuriae gratiam debere? cavendus dolus
21 est. namque alio modo neque valent in univorsos
neque conabuntur. itaque simul comparant delinimenta
et differunt vos in adventum Cn. Pompei, quem ipsum,
ubi pertinuere, sublatum in cervices suas, mox dempto
22 metu lacerant. neque eos pudet, vindices uti se ferunt
libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam
23 non audere aut ius non posse defendere. mihi qui-
dem satis spectatum est Pompeium, tantae gloriae
adulescentem, malle principem volentibus vobis esse
quam illis dominationis socium auctoremque in primis
24 fore tribuniciae potestatis. verum, Quirites, antea
singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia
habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere
italia unus poterat.

Itaque verborum satis dictum est, neque enim 25
 ignorantia res claudit. verum occupavit nescio quae 26
 vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio,
 cunctaque praesenti ignavia mutavistis, abunde liber-
 tatem rati, quia tergis abstinetur et huc ire licet
 atque illuc, munera ditium dominorum. atque haec 27
 eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter poten-
 tium inimicitias donoque dantur in provincias magi-
 stratibus. ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, 28
 quodcumque accidit, pro victis est et in dies magis
 erit, si quidem maiore cura dominationem illi retine-
 rint, quam vos repetiveritis libertatem.'

[EPISTULA MITHRIDATIS.]

'Rex Mithridates regi Arsaci salutem. Omnes, qui 1
 secundis rebus suis ad belli societatem orantur, conside-
 rare debent, liceatne tum pacem agere, dein, quod quae-
 situr, satisne pium tutum, gloriosum an indecorum sit.
 tibi si perpetua pace frui licet, nisi hostes opportuni et 2
 scelestissimi, egregia fama, si Romanos obpresseris,
 futura est, neque petere audeam societatem et frustra
 mala mea cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae 3
 te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli
 et meae res parum prosperae, si vera existumare voles,
 maxume hortabuntur. ille enim obnoxius qualem tu 4
 voles societatem accipiet; mihi fortuna multis rebus
 ereptis usum dedit bene suadendi et, quod florentibus
 optabile est, ego non validissimus praebeo exemplum,
 quo rectius tua componas.

Namque Romanis cum nationibus populis regibus 5
 cunctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido
 profunda imperi et divitiarum. qua primo cum rege
 Macedonum Philippo bellum sumpsero, dum a Car- 6
 thaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes, ei

- subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum
avortere, ac mox fracto Philippo Antiochus omni eis
Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus
7 est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et
varia certamina apud Samothracas deos acceptum in
fidem callidi et repertoires perfidiae, quia pacto vitam
8 dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius amicitiam
gloriose ostendant, initio prodidere Antiocho
pacis mercedem; post, habitum custodiae agri captivi,
sumptibus et contumeliis ex rege miserrimum servorum
efficere, simulatoque in pio testamento filium eius
Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium
more per triumphum duxere, Asia ab ipsis obsessa
9 est. postremo Bithyniam Nicomede mortuo diripuerunt,
cum filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus
haud dubie esset.
- 10 Nam quid ego me appellem? quem, diiunctum
undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia
fama erat divitem neque servitutum esse, per Nico-
medem bello lacessiverunt, sceleris eorum haud igna-
rum et ea, quae accidere, testatum antea Cretensis.
solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptole-
11 maeum. atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithyniam
expuli Asiamque, spoliū regis Antiochi, recepi et
12 Graeciae dempsi grave servitium. incepta mea postremo
servorum Archelaus exercitu prodito inpedivit.
illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis la-
boribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissimas poe-
nas solvunt, Ptolemaeus pretio in dies bellum pro-
latans, Cretenses inpugnati semel iam neque finem
13 nisi excidio habituri. equidem cum mihi ob ipsorum
interna mala dilata proelia magis quam pacem datam
intellegerem, abnuente Tigraue, qui mea dicta sero
probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiiis
rursus tamen bellum coepi, Marcumque Cottam, Ro-
manum ducem, apud Calchedona terra fudi, mari exu-
14 classe pulcherrima. apud Cyzicum magno cum exer-

citu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente; simul hiems mari prohibebat. ita sine vi hostium, regredi conatus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et Heracleam militum optimos cum classibus amisi. restituto deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque Lucullum proeliis inopia rursus ambos incessit. illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego vastis circum omnibus locis in Armeniam concessi. secutique Romani non me, sed morem suum omnia regna subvertundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis obpressis utrum firmiorem te ad resistendum an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes virorum armorum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus, procul ab domo parvo labore per nostra corpora bellum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. an ignoras Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convortisse? neque quicquam a principio nisi raptum habere, domum coniuges, agros imperium? convenas olim sine patria parentibus, peste conditos orbis terrarum, quibus non humana ulla neque divina obstant, quin socios amicos, procul iuxta sitos, inopes potentisque trahant excindant, omniaque non serva et maxime regna hostilia ducant? namque pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti sumus aemuli et in tempore vindices adfuturi. tu vero, cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens et postea bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acerruma in eos, quibus victis spolia maxuma sunt; audendo et fallundo et bella ex bellis serundo magni facti; per hunc morem extinguunt omnia

aut occident. quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine frumento sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis
22 adhuc incolumem. teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus latrones gentium obpres-
23 sisse. quod uti facias, moneo hortorque, neu malis perniciē nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.'

INDEX NOMINUM.

- Aborigines C. 6, 1
 Adherbal I. 5, 7. 9, 4. 10, 8.
 11, 3. 13, 1. 3. 9. 15, 1. 2. 3.
 16, 2. 5. 20, 1. 4. 21, 1. 2. 3.
 22, 4. 5. 23, 2. 24, 1. 25, 1. 10.
 26, 1. 3. 35, 1. 48, 3
 Aegyptus I. 19, 3
 Aemilia (gens) or. Phil. 6
 Aemiliorum proles or. Lep. 3
 M. Aemilius Lepidus or. Lep. 27
 or. Phil. 2. 3. 6. 7. 14. 18. 19. 21
 Mam. Aemilius Lepidus Livianus or. Macr. 10
 M. Aemilius Lepidus C. 18, 2
 L. Aemilius Paulus C. 31, 4
 M. Aemilius Scaurus I. 15, 4.
 25, 4. 10. 28, 4. 29, 2. 3. 5.
 30, 2. 32, 1. 40, 4
 Aeneas C. 6, 1
 Aethiopes I. 19, 6
 Afri I. 18, 3
 Africa I. 5, 4. 13, 1. 14, 10.
 17, 1. 3 *bis*. 7. 18, 1. 4. 12.
 19, 3. 8. 20, 1. 21, 4. 22, 1.
 23, 1. 25, 1. 4. 28, 6. 30, 1.
 36, 1. 39, 4. 44, 1. 66, 2. 78, 2.
 79, 2. 86, 4. 89, 7. 96, 1. 97, 2.
 104, 3
 Africum (mare) I. 18, 9
 Albinus v. Postumius
 Allobroges C. 40, 1. 4. 41, 1.
 44, 1. 3. 45, 1. 49, 1. 4. 50, 1.
 52, 36
 Alpes ep. Pomp. 4
 C. Annius I. 77, 4
 L. Annius I. 37, 2
 Q. Annius (Chilo?) C. 17, 3.
 50, 4
 Antiochus or. Lep. 4 ep. Mithr.
 6 *bis*. 8. 11
 C. Antonius C. 21, 3. 24, 1.
 26, 1. 4. 36, 3. 57, 4. 59, 4
 Appius v. Claudius
 L. Appuleius Saturninus or.
 Phil. 7
 Apulia C. 27, 1. 30, 2. 3. 42, 1.
 46, 3
 Archelaus ep. Mithr. 12
 Ariobarzanes ep. Mithr. 15
 Aristonicus ep. Mithr. 8
 Armenia ep. Mithr. 15. 21
 Armenii I. 18, 4. 9
 Arpinum I. 63, 3
 Arretinus (ager) C. 36, 1
 Arsaces ep. Mithr. 1
 Asia C. 2, 2. 11, 5 I. 17, 3 or.
 Cott. 7 ep. Mithr. 6. 8. 11
 Aspar I. 108, 1. 109, 1
 Athenienses C. 2, 2. 8, 2. 3.
 51, 28
 Aventinus I. 31, 17
 Aulus v. Postumius

- Aurelia Orestilla C. 15, 2.
 35, 3. 6
 C. Aurelius Cotta or. Cott. 10
 or. Macr. 8
 L. Aurelius Cotta C. 18, 5
 M. Aurelius Cotta ep. Mithr.
 13
 P. Autronius C. 17, 3. 18, 2.
 47, 1. 48, 7

 C. Baebius I. 33, 2. 34, 1
 Baleares (funditores) I. 105, 2
 L. Bellienus (*an* Bill.?) I. 104, 1
 Bestia v. Calpurnius
 (Billienus v. Bellienus)
 Bithynia ep. Mithr. 9, 11
 Bocchus I. 19, 7. 62, 7. 74, 1.
 80, 3. 4. 6. 81, 1 *bis*. 4. 83, 1. 3.
 88, 5. 92, 5. 97, 1. 3. 101, 5.
 6. 9. 102, 2. 5. 12. 103, 2. 7.
 104, 1. 3. 5. 105, 1. 3. 106, 1.
 107, 2. 108, 1 *bis*. 2. 3. 109, 4.
 112, 2. 3. 113, 2
 Bomilcar I. 35, 4. 5. 7. 9. 49, 1.
 52, 5. 61, 4. 70, 1. 5. 71, 2.
 72, 1. 73, 1
 Bruttius (ager) C. 42, 1
 Brutorum proles or. Lep. 3
 Brutus v. Iunius

 Cabera ep. Mithr. 15
 Q. Caecilius Metellus Celer
 C. 30, 5. 42, 3. 57, 2
 Q. Caecilius Metellus Creticus
 C. 30, 3
 Q. Caecilius Metellus Numi-
 dicus I. 43, 1 *bis*. 44, 3. 45, 1.
 46, 1. 3. 6. 47, 1. 3. 48, 1. 2.
 49, 4. 50, 3 *bis*. 51, 3. 52, 2.
 53, 5. 54, 1. 5. 9. 55, 1. 2. 8.
 56, 2. 57, 2. 58, 4. 7. 61, 1.
 62, 4. 10. 64, 1. 4. 65, 2. 4.
 66, 2. 68, 1. 69, 1. 4. 70, 5 *bis*.
 73, 1. 3. 5. 74, 2. 75, 2. 5. 76,
 1. 2. 77, 1. 3. 80, 1. 81, 2.
 83, 3. 86, 5. 88, 1. 89, 6
 Q. Caecilius Metellus Pius ep.
 Pomp. 9
 Caeparius C. 46, 3. 4. 47, 1. 4.
 52, 34. 55, 6
 Caepio v. Servilius
 Caesar v. Iulius
 Calchedon ep. Mithr. 13
 L. Calpurnius Bestia *cos.* I.
 27, 4. 28, 2. 4. 7. 29, 4. 5. 7.
 30, 2. 4. 32, 2. 34, 2. 35, 2.
 40, 4. 77, 2. 3. 85, 16
 L. Calpurnius Bestia C. 17, 3.
 tribunus plebis 43, 1
 C. Calpurnius Piso C. 49, 1. 2
 Cn. Calpurnius Piso C. 18, 4. 5.
 19, 1. 3. 5. 21, 3
 Camers C. 27, 1
 Capito v. Gabinius
 Capitolium C. 18, 5. 47, 2
 Capsa I. 89, 4. 91, 3. 4. 97, 1
 Capsenses I. 89, 6. 92, 3. 4
 Capua C. 30, 2. 5. 7
 Carbo v. Papirius
 Carthago C. 10, 1 I. 18, 11.
 19, 2. 41, 2. 79, 5
 Carthaginenses C. 51, 6 I. 5,
 4 *bis*. 14, 8. 10. 19, 3. 7. 79,
 1. 2. 7. 8. 10. 81, 1 ep. Mithr. 6
 Carthaginense (bellum) I. 14, 5
 L. Cassius Longinus (praetor)
 I. 32, 1. 5 *bis*. 33, 1
 L. Cassius Longinus *Catili-*
 narius C. 17, 3. 44, 1. 2.
 50, 4
 Catabathmos I. 17, 4. 19, 3
 Catilina v. Sergius
 Cato v. Porcius
 Catulus v. Lutatius
 Celer v. Caecilius
 Cethegus v. Cornelius
 (Chalcedon v. Calch.)
 Cicero v. Tullius
 Cilicia or. Cott. 7
 Cimbrica praeda or. Lep. 17
 bellum Cimbricum C. 59, 3
 Cinna v. Cornelius

- Cirta I. 21, 2bis. 22, 1. 23, 1. 2.
 25, 9. 26, 1. 35, 1. 81, 2. 82, 1.
 88, 3. 101, 1. 104, 1
 Ap. Claudius interrex or. Phil.
 21
 Ti. Claudius Nero C. 50, 4
 Concordiae (aedes) C. 46, 5.
 49, 4
 Cornelii (tres) C. 47, 2 gens
 Corneliorum C. 55, 6
 C. Cornelius Cethegus C. 17, 3.
 32, 2. 43, 2. 3. 44, 1. 46, 3.
 47, 4. 48, 4. 50, 2. 52, 33.
 55, 6. 57, 1
 P. Cornelius Cethegus or. Phil.
 20
 L. Cornelius Cinna C. 47, 2
 or. Phil. 19
 P. Cornelius Lentulus Spinther
 C. 47, 4
 P. Cornelius Lentulus Sura
 C. 17, 3. 32, 2. 39, 6. 43, 1.
 44, 1. 3. 46, 3. 5. 47, 2. 3. 4.
 48, 4. 50, 1. 51, 7. 52, 17. 32.
 55, 2. 5. 57, 1. 58, 4
 P. Cornelius Scipio Africanus
 I. 4, 5. 5, 4
 P. Cornelius Scipio Aemilianus
 Africanus Numantinus I. 7, 4.
 8, 2. 22, 2
 P. Cornelius Scipio Nasica
 I. 27, 4
 L. Cornelius Sisenna I. 95, 2
 L. Cornelius Sulla C. 5, 6.
 11, 4. 5. 28, 4. 37, 9. 47, 2.
 51, 32. 34 I. 95, 1. 2. 96, 1.
 98, 4. 100, 2. 101, 4. 8. 102,
 2. 4. 15. 103, 4. 5. 7. 104, 1. 2. 3.
 106, 2. 5. 107, 1. 5. 108, 1. 3.
 109, 1. 4. 110, 2. 111, 1. 3.
 112, 1. 3. 113, 2. 4. 7 or. Lep.
 1. 7. 16. 19 or. Macr. 1. 9
 P. Cornelius Sulla C. 18, 2
 P. Cornelius Sulla Ser. f. C. 17, 3
 Ser. Cornelius Sulla *pater* C.
 17, 3
 Ser. Cornelius Sulla Ser. f. C.
 17, 3. 47, 1
 C. Cornelius (eques Romanus)
 C. 17, 4. 28, 1
 Cornelius (scriba) or. Lep. 17
 Q. Cornificius C. 47, 4
 Cotta v. Aurelius
 Crassus v. Licinius
 Cretenses ep. Mithr. 10. 12
 Creticus v. Caecilius
 Crotoniensis C. 44, 3
 Curio v. Scribonius
 Q. Curius C. 17, 3. 23, 1. 4.
 26, 3. 28, 2
 Cyrene I. 19, 3
 Cyrenenses I. 79, 2. 5. 7
 Cyrus C. 2, 2
 Cyzicus ep. Mithr. 14
 Dabar I. 108, 1. 109, 4. 112, 1
 Damasippus C. 51, 32. 34 or.
 Phil. 7
 Durius (*immo* Turia) ep. Pomp. 6
 Etruria C. 27, 1. 28, 4 or. Phil.
 6. 8
 Eumenes ep. Mithr. 8
 Europa I. 17, 3 *bis*
 Q. Fabius Maximus I. 4, 5
 Q. Fabius Sanga C. 41, 4. 5
 Faesulae C. 24, 2. 27, 1. 30.
 1. 3
 Faesulanus (ager) C. 43, 1
 Faesulanus C. 59, 3. 60, 6
 Figulus v. Marcius
 Flaccus v. Fulvius, Valerius
 C. Flaminius (Flamma?) C.
 36, 1
 Fufidius or. Lep. 21
 Fulvia C. 23, 3. 4. 26, 3. 28, 2
 M. Fulvius Flaccus I. 16, 2.
 31, 7. 42, 1
 M. Fulvius Nobilior C. 17, 4
 Fulvius senatoris filius C. 39, 5
 P. Furius C. 50, 4

- P. Gabinius Capito C. 17, 4.
 40, 6. 43, 2. 46, 3. 47, 1 *bis*. 4.
 52, 34. 55, 6
 Gaetuli I. 18, 1. 7, 9, 12. 19, 5, 7.
 80, 1. 88, 3. 97, 4. 99, 2.
 103, 4
 Galli C. 45, 3. 47, 2. 52, 24.
 53, 3 I. 114, 1. 2
 Gallia C. 40, 2. 56, 4. 57, 3.
 58, 4. 6 ep. Pomp. 5. 9 pro-
 vincia Gallia I. 114, 3 Gallia
 citerior atque ulterior C. 42, 1
 citerior (*immo* ulterior) Gallia
 C. 42, 3 Gallia Transalpina
 C. 57, 1
 Gallica (gens) C. 40, 1 bellum
 Gallicum C. 52, 30
 Gauda I. 65, 1
 Graeci I. 42, 1. 2
 Gracchus *v.* Sempronius
 Graeci C. 53, 3 I. 79, 8. 85, 12
 Graeca facundia I. 63, 3 lit-
 terae Graecae C. 25, 2 I. 85,
 32. 95, 3
 Graecia C. 2, 2. 51, 39 ep.
 Mithr. 11
 Gulussa I. 5, 6. 35, 1
 Hadrumetum I. 19, 1
 Hamilcar I. 77, 1
 Hannibal I. 5, 4 or. Lep. 4
 ep. Pomp. 4
 Heraclea ep. Mithr. 14
 Hercules I. 18, 3. 89, 4
 C. Herennius ep. Pomp. 6
 Hiempsal I. 5, 7. 9, 4. 10, 8.
 11, 3. 6. 8. 12, 3 *bis*. 15, 1. 3.
 17, 7. 24, 6. 28, 1
 Hippo I. 19, 1
 Hispani C. 19, 5 I. 18, 5 equites
 Hispani C. 19, 3
 Hispania I. 7, 2. 10, 2. 18, 3. 9.
 19, 4 or. Cott. 6 ep. Pomp.
 4. 10 Hispaniae or. Phil. 8
 duae Hispaniae C. 18, 5
 Hispania citerior C. 21, 3
 ep. Pomp. 9 citerior Hispania
 C. 19, 1
 (Iacetania *v.* Lac.)
 Indigetes ep. Pomp. 5
 Italia C. 24, 2. 52, 15 I. 5, 2. 4.
 27, 3. 4. 28, 2. 6. 35, 9. 114, 2
 or. Cott. 7 ep. Pomp. 4. 7. 10
 Italici I. 26, 2. 67, 3 socii Ita-
 lici I. 40, 2 Italicum genus
 I. 47, 1
 Iugurtha I. 5, 1... 114, 3 *passim*
 Iugurthinum bellum I. 100, 5
 bellum Iugurthinum I. 19, 7.
 77, 2 milites Iugurthini I.
 21, 2. 56, 6
 C. Iulius C. 27, 1
 C. Iulius Caesar C. 47, 4. 49,
 1. 2. 4. 50, 4. 5. 52, 1. 13. 53, 6.
 54, 2. 3. 4
 L. Iulius Caesar C. 17, 1
 D. Iunius Brutus C. 40, 5 *bis*
 or. Macr. 10
 D. Iunius Silanus C. 50, 4.
 51, 16. 18
 M. Iunius Silanus I. 43, 1
 Iupiter or. Macr. 15 Iupiter
 maxumus I. 107, 2
 Lacedaemonii C. 2, 2. 51, 28
 Lacetania (*an* Lac.?) ep. Pomp. 5
 Laeca *v.* Porcius
 Lares (oppidum) I. 90, 2
 Latinum (nomen) I. 39, 2. 40, 2
 42, 1. 43, 4 litterae Latinae
 C. 25, 2 I. 95, 3 Latine I.
 101, 6
 Latium I. 69, 4. 84, 2. 95, 1
 or. Lep. 12
 Lentulus *v.* Cornelius
 Lepidus *v.* Aemilius
 Leptis I. 19, 1. 3. 77, 1
 Leptitani I. 77, 2. 79, 1
 Libyes I. 18, 1. 9. 10. 12 Her-
 cules Libys I. 89, 4
 M. Licinius Crassus C. 17, 7.

- 19, 1. 38, 1. 47, 4. 48, 4. 5 *bis*.
8. 9
L. Licinius Lucullus or. Macr. 11
ep. Mithr. 15
P. Licinius Lucullus I. 37, 2
C. Licinius Murena C. 42, 3
Ligures I. 38, 6. 77, 4. 100, 2
Ligus I. 93, 2. 4. 7. 8. 94, 2. 3
Limetanus v. Mamilius
Longinus v. Cassius
Lucullus v. Licinius
Lutatiorum proles or. Lep. 3
Q. Lutatius Catulus C. 34, 3.
35, 1. 49, 1. 2 or. Phil. 6.
19. 21 or. Macr. 9
Macedones ep. Mithr. 5
Macedonia I. 35, 3 or. Cott. 7
Macedonicum (bellum) C. 51, 5
Mamercus v. Aemilius
Mamilia rogatio I. 40, 4 lex
Mamilia I. 65, 5
C. Mamilius Limetanus I. 40, 1
Mancinus v. Manlius
A. (immo T.) Manlius Torquatus
C. 52, 30
A. Manlius I. 86, 1. 90, 2. 100, 2.
102, 2. 4. 15
C. Manlius C. 24, 2. 27, 1. 4.
28, 4. 29, 1. 30, 1. 32, 3. 36,
1. 2. 56, 1. 59, 3. 60, 6
Manliana castra C. 32, 1
Cn. Manlius I. 114, 1
L. Manlius Torquatus C. 18, 5
T. Manlius Mancinus I. 73, 7
C. Marcius Figulus C. 17, 1
Q. Marcius Rex C. 30, 3. 32, 3. 34, 1
C. Marius C. 59, 3 I. 46, 7.
50, 2. 55, 5. 8. 56, 3. 5. 57, 1.
58, 5. 60, 5. 63, 1. 64, 1. 3. 4.
65, 3. 4. 5. 73, 2. 3. 5. 6. 7. 82,
2. 3 *bis*. 84, 1. 3 *bis*. 4. 86, 1.
4. 5. 87, 4. 88, 2. 89, 6. 92,
1. 6. 93, 1. 6. 7. 94, 3. 4. 7.
96, 1. 4. 97, 3. 98, 1. 3. 99, 1.
100, 1. 5. 101, 6 *bis*. 10. 102,
2. 13. 14. 103, 1. 3. 7. 104, 1.
105, 1. 112, 2. 113, 7. 114, 3
or. Phil. 7
Masinissa I. 5, 4. 5. 7. 9. 2.
14, 2. 6. 18. 24, 10. 35, 1. 2.
65, 1. 3. 108, 1
Massilia C. 34, 2
Massiva I. 35, 1. 4 *bis*. 6. 61, 4
Massugrada I. 108, 1
Mastanabal I. 5, 6. 7. 65, 1
Mauretania C. 21, 3 I. 16, 5
19, 4. 62, 7
Mauri I. 18, 10. 19, 4. 7. 80, 6.
82, 1. 97, 4. 99, 2. 101, 4. 8.
104, 3. 106, 5. 107, 1. 5
Maurus I. 97, 2. 106, 2. 107, 1.
108, 1. 113, 1. 3
Maximus v. Fabius
Medi I. 18, 4. 9. 10
C. Memmius I. 27, 2. 30, 3. 4.
32, 1. 5. 33, 3. 34, 1
Mesopotamia ep. Mithr. 21
Metellus v. Caecilius
Micipsa I. 5, 6. 6, 2. 7, 2. 8, 1.
9, 1. 11, 2. 5. 13, 1. 14, 1. 9.
16, 2. 22, 2. 24, 3. 65, 1.
110, 8
Q. Minucius Rufus I. 35, 2. 3
Mithridates or. Phil. 8 or.
Cott. 7 or. Macr. 18 ep.
Mithr. 1
Mithridaticum (bellum) C. 39, 1
Mylucca I. 19, 7. 92, 5. 110, 8
Mulvius (pons) C. 45, 1
Murena v. Licinius
Muthul I. 48, 3
Nabdalsa I. 70, 2. 4. 71, 1. 5
Nasica v. Cornelius
Nero v. Claudius
Nicomedes ep. Mithr. 9. 10. 11
Nobilior v. Fulvius
Nomades I. 18, 7
Nucerinus C. 21, 3
Numantia I. 8, 2. 10, 2. 15, 1.
20, 1. 101, 6

- Numantini I. 7, 4
 Numantinum (bellum) I. 7, 2.
 9, 2
 Numidae I. 5, 1. 4. 6, 3. 7, 2.
 11, 3. 12, 5. 13, 1. 15, 1. 18,
 8. 11. 12. 19, 4. 7. 20, 5. 21, 2.
 24, 1. 7. 25, 5. 26, 3. 28, 3.
 38, 4. 6. 46, 3. 47, 1. 49, 5.
 50, 1. 4. 6. 51, 3. 52, 4. 53,
 3. 6. 54, 10. 56, 5. 57, 3.
 58, 3. 59, 3. 60, 5. 61, 5. 62,
 1. 2. 65, 2. 66, 2. 67, 3. 68, 2.
 69, 1. 74, 2. 3. 75, 4. 7. 8.
 78, 4. 80, 6. 89, 7. 90, 1. 91,
 4. 6. 92, 2. 3. 93, 4. 94, 3. 4
 Numida I. 12, 4. 35, 1. 4.
 (54, 4.) 65, 1. 71, 3. 101, 6.
 106, 3. 108, 1. 3. 111, 4
 Numidia I. 8, 1. 13, 2. 5. 14,
 1. 25. 16, 5. 18, 11. 19, 5.
 20, 7. 24, 10. 27, 3. 4. 28, 7.
 29, 7. 32, 2. 33, 4. 35, 2. 3. 9.
 38, 9. 39, 4. 43, 1. 5 bis. 46, 5.
 48, 3. 54, 6. 61, 2. 62, 10.
 65, 3. 78, 5. 82, 2. 84, 1.
 85, 45. 97, 1. 2. 102, 13. 111, 1.
 114, 3
 Numidica (scuta) I. 94, 1
 Nysa ep. Mithr. 9
 Oceanus I. 17, 4. 18, 5 ep.
 Mithr. 17
 Cn. Octavius Ruso I. 104, 3
 L. Opimius I. 16, 2
 Orestilla v. Aurelia
 Paeligna (cohors) I. 105, 2
 Parium ep. Mithr. 14
 Paulus v. Aemilius
 Persae I. 18, 4. 5. 11
 Perses (rex) C. 51, 5. I. 81, 1
 ep. Mithr. 7
 Persis ep. Mithr. 19
 M. Petreius C. 59, 4. 60, 1. 5
 Philaeni I. 79, 5. 9. 10
 Philaenon arae I. 19, 3
 Philippus rex or. Lep. 4 ep.
 Mithr. 5. 6. 7
 Phoenices I. 19, 1
 Picens or. Lep. 17
 Picens (ager) C. 27, 1. 30, 5.
 42, 1. 57, 2
 Piso v. Calpurnius
 Pistoriensis (ager) C. 57, 1
 Plautia (lex) C. 31, 4
 Poeni I. 79, 8 Punicum (bel-
 lum) I. 42, 1 bellum Puni-
 cum I. 5, 4 bella Punica C.
 51, 6 Punica fides I. 108, 3
 libri Punici I. 17, 7 Punica
 (oppida) I. 19, 7 Punicae
 urbes I. 19, 3
 Cn. Pompeius Magnus C. 16, 4.
 17, 7. 19, 1. 2. 5. 38, 1. 39, 1
 or. Macr. 21. 23
 Q. Pompeius Rufus C. 30, 5
 C. Pomptinus C. 45, 1. 4
 Porcia (lex) C. 51, 22. 40
 M. Porcius Cato C. 52, 1. 53,
 1 bis. 6. 54, 2. 3. 5. 55, 1
 M. Porcius Laeca C. 17, 3.
 27, 3
 A. Postumius Albinus I. 36, 4.
 37, 3. 38, 2. 4. 9. 39, 1. 43, 1.
 44, 4
 Sp. Postumius Albinus I. 35,
 2. 6. 36, 1. 3. 4. 39, 2. 44,
 1. 4. 55, 1. 77, 3. 85, 16
 Ptolemaeus ep. Mithr. 10. 12
 Punicus v. Poeni
 Pyrenaeus ep. Pomp. 5
 Pyrrhus or. Lep. 4
 L. Quintius or. Macr. 11
 Quirites I. 31, 1. 5. 11. 27. 85,
 1. 3. 5. 8. 12. 13. 24. 39. 45. 50
 or. Lep. 1. 7. 10. 27 or. Cott.
 1. 4. 13 or. Macr. 1. 8. 15.
 16, 24
 Regium I. 28, 6
 Rex v. Marcius

- Rhodii C. 51, 5 *bis*
 Roma C. 6, 1. 27, 2. 30, 7.
 31, 7. 34, 1. 36, 2. 37, 5. 39, 6.
 40, 5. 43, 1. 47, 2. 52, 14.
 53, 5. 56, 4. 57, 1. 58, 13.
 I. 8, 1. 13, 4. 6, 7. 16, 3. 20, 1.
 21, 3. 22, 1. 4. 23, 2. 25, 6.
 27, 1. 28, 1. 29, 7. 30, 1. 4.
 32, 1. 2. 33, 1. 4. 35, 1. 7. 10.
 36, 4. 37, 1. 39, 1. 40, 1. 41, 1.
 46, 1. 55, 1. 61, 4. 62, 10.
 65, 4. 73, 3. 77, 2. 80, 4.
 82, 2. 88, 1. 95, 1. 102, 13.
 103, 3. 104, 2. 3. 4. 114, 3.
 Romani C. 6, 5. 53, 3 I. 7, 4. 7.
 10, 2. 49, 2. 3. 50, 5. 52, 3.
 53, 1. 5. 54, 6. 9. 56, 4. 57, 4.
 61, 5. 66, 1. 70, 4. 74, 1. 3.
 76, 5. 80, 3. 81, 1 *bis*. 87, 4.
 94, 4 *bis*. 5. 6. 97, 2. 3. 5.
 98, 7. 101, 5. 7. 103, 4. 5. 108,
 2. 3. 111, 1. 2. 114, 2 or.
 Lep. 19 ep. Mithr. 2. 5. 15.
 17. 20 Romanus I. 108, 3.
 Romanus dux ep. Mithr. 13.
 dux Romanus I. 81, 3 equites
 Romani C. 49, 4 I. 42, 1. 65,
 2 *bis*. 4 Romanus imperator
 I. 56, 1 imperatores Romani
 I. 112, 2 imperium Romanum
 C. 10, 1 Romani milites I.
 67, 1 milites Romani I. 38, 5
 mos Romanus C. 29, 3 nomen
 Romanum C. 52, 24 I. 5, 4.
 58, 3. 80, 1 plebes Romana
 C. 31, 7. 33, 2 populus Ro-
 manus C. 8, 5. 11, 6. 36, 4.
 51, 5. 53, 2. 61, 7 I. 5, 1. 4.
 7, 2. 8, 2. 9, 2. 13, 5. 14, 1.
 2. 3. 5. 7. 8. 18. 25. 19, 7 *bis*.
 20, 5. 22, 4. 24, 3. 26, 1. 27, 2.
 31, 20. 32, 5. 33, 4. 46, 2.
 64, 2. 65, 2. 83, 1. 88, 5. 102,
 2. 6. 8. 11. 108, 2. 110, 6 or.
 Lep. 11. 24 or. Phil. 6 ep.
 Pomp. 2 populus et senatus
 Romanus I. 41, 2 senatus
 et populus Romanus I. 104, 5.
 111, 1 senatus populusque
 Romanus I. 21, 4
 Romulus or. Lep. 5
 Rufus v. Minucius, Pompeius
 Ruso v. Octavius
 P. Rutilius Rufus I. 50, 1. 52,
 5. 6 *bis*. 86, 5
 L. Saenius C. 30, 1
 Samnites C. 51, 38
 Samothracae di ep. Mithr. 7
 Sanga v. Fabius
 Saturninus v. Appuleius
 Scaurus v. Aemilius
 Scipio v. Cornelius
 Scirtus or. Lep. 21
 C. Scribonius Curio or. Maer. 10
 Seleucea ep. Mithr. 19
 Sempronia C. 25, 1. 40, 5
 Sempronia (lex) I. 27, 3
 C. Sempronius Gracchus I.
 16, 2. 31, 7. 42, 1 *bis*
 Ti. Sempronius Gracchus I.
 31, 7. 42, 1 *bis*
 Septimius C. 27, 1
 L. Sergius Catilina C. 4, 3.
 61, 4 *passim*
 Q. Sertorius or. Cott. 6 ep.
 Pomp. 5. 9 or. Maer. 18
 Q. Servilius Caepio I. 114, 1
 Sextius I. 29, 4
 Sibyllini (libri) C. 47, 2
 Sicca I. 56, 3
 Siccenses I. 56, 4. 5
 Sicilia I. 28, 6 *bis*
 L. Sicinius or. Maer. 8
 Sidonicus I. 78, 4
 Sidonii I. 78, 1
 Silanus v. Iunius, Turpilii
 Sisenna v. Cornelius
 P. Sittius C. 21, 3
 Spinther v. Cornelius Lentulus
 L. Statilius C. 17, 4. 43, 2. 44, 1.
 46, 3. 47, 4. 52, 34. 55, 6

- Sucro ep. Pomp. 6
 Sulla v. Cornelius 23, 5. 24, 1. 26, 1. 27, 4. 28, 1. 2. 29, 1. 31, 6. 7. 36, 3. 41, 5. 43, 1. 2. 44, 1. 45, 1. 48, 1. 6. 8. 9. 49, 1. 51, 35
 Sullanæ coloniae C. 28, 4 Sullani milites C. 16, 4 Sullana victoria C. 37, 6 victoria Sullana C. 21, 4
 P. Sulpicius Rufus or. Phil. 7
 Sura v. Cornelius Lentulus 67, 3. 69, 4
 Suthul I. 37, 3. 38, 2
 Syphax I. 5, 4. 14, 8
 Syrtes I. 19, 3. 78, 1. 3
 Tanais I. 90, 3
 L. Tarquinius C. 48, 3. 5. 6. 8
 Tarula or. Lep. 21
 Taurus ep. Mithr. 6
 Cn. Terentius C. 47, 4
 Terracinensis C. 46, 3
 Thala I. 75, 1. 2. 6. 9. 77, 1. 80, 1. 89, 6 bis
 Theracæ I. 19, 3
 Thirmida I. 12, 3
 Thraces I. 38, 6
 Tigranes ep. Mithr. 3. 13. 15. 16
 Tisidium I. 62, 8
 Torquatus v. Manlius
 Transpadana v. Gallia
 Transpadanus C. 49, 2
 Troiani C. 6, 1
 Tullianum C. 55, 3
 M. Tullius Cicero C. 22, 3.
 Tullus v. Volcatius (Turia v. Durius)
 T. Turpilius Silanus I. 66, 3 bis.
 Tusci C. 51, 38
 Vaga I. 29, 4. 47, 1. 68, 1. 3
 Vagenses I. 66, 2. 69, 1. 3
 Valentia ep. Pomp. 6
 L. Valerius Flaccus C. 45, 1. 46, 6
 L. Vargunteius C. 17, 3. 28, 1. 47, 1
 Vesta C. 15, 1
 Vettius or. Lep. 17
 P. Umbrenus C. 40, 1. 2. 4. 50, 4
 L. Volcatius Tullus C. 18, 2
 T. Volturcius C. 44, 3. 4. 45, 3. 4. 47, 1. 48, 4. 49, 4. 50, 1. 52, 36
 Volux I. 101, 5. 105, 3. 106, 1. 6. 107, 2
 Utica I. 25, 5. 63, 1. 64, 5. 86, 4. 104, 1
 Zama I. 56, 1. 57, 1. 58, 1. 60, 1. 61, 1.

	<i>M. N.</i>
Herodotus edd. <i>Dielsch-Kaltenberg</i> .	
2 voll. (= 5 fascic.). Ed. II.	2.70
Herondae mim. ed. <i>Crusius</i> . Ed. II	3.20
Hesiodus ed. <i>Flach</i>	— 45
Hesychius Milesius ed. <i>Flach</i>	— 75
Hierocles Synesodorus ed. <i>Burchard</i>	1.20
Hieronymi de vir. ill. lib. ed. <i>Herding</i>	2.40
Hipparchus Bith. ed. <i>Mantius</i>	4. —
Histor. Apoll. reg. Tyr. ed. <i>Riese</i> . Ed. II	1.40
Historici Gr. min. ed. <i>Bludorf</i> . 2 voll.	8.25
Historicorum Rom. coll. ed. <i>Peter</i>	4.50
Historiae Augustae scriptores ed.	
<i>Peter</i> . 2 voll. Ed. II	7.50
Homeri carmin. ed. <i>Dindorf</i> . Ed. IV.	
Cum Sengebuschii dissert. Ilias	2.25
— Odyssa	2.25
— Ed. V cur. <i>Hentze</i> . Ilias.	
2 partes	1.50
— Odyssa. 2 partes	1.50
— ad <i>Ludwich</i> . Odyss. 2 voll.	
Ed. min. Utrunquus vol.	— 75
[—] Iliadis carmina ed. <i>Konchly</i>	3. —
Horatius ed. <i>Müller</i> . Ed. II maior	1. —
— Ed. II minor	— 75
Hyginus Gromaticus ed. <i>Gemeli</i>	— 75
Hyman Homericus ed. <i>Baumister</i>	— 75
Hyperides ed. <i>Blass</i> . Ed. III	2.10
Iamblichus Protrepticus ed. <i>Westall</i>	1.80
— de mathematica scient. ed. <i>Festa</i>	1.80
— de Nicom. arithm. ed. <i>Patell</i>	2.40
Iosephus. Fl. ed. <i>Naber</i> . 6 voll.	21.30
Iseus ed. <i>Schäbe</i>	1.20
Isocrates add. <i>Becker-Blass</i> . Ed. II	
2 voll.	2.70
Iulian imp. opp. ed. <i>Hentze</i> . 2 voll.	6.75
Iurisprudentialis antioquinianae re-	
liquiae ed. <i>Huschke</i> . Ed. V	6.75
— Indices ed. <i>Fabricius</i>	1.80
— Supplementum (<i>Bruchst. a.</i>	
<i>Schrift. rom. Jurist. Voe. Huschke</i>)	— 75
— antioquinianae gn. supers. ed.	
<i>Bremer</i> . Pars I.	5. —
Iustiniani institut. ed. <i>Huschke</i>	1. —
— novellae ed. <i>Zacharias</i> . 2 voll.	10.50
— appendix I. M. — 60. II.	1.20
Iustinus ed. <i>Jepp</i> . Editio minor	— 80
— ed. <i>Rühl</i>	1.50
Iuvenalis ed. <i>Hermann</i>	— 45
Iuvencii libb. evang. ed. <i>Marold</i>	1.80
Iuvins ed. <i>Weissenborn-Müller</i> . 6 voll.	6. —
Vol. I—IV = Stasee; 5. vol. fascic.	— 80
— lib. I et II	— 45
Lucani de bello civ. libb. ed. <i>Mosses</i>	3.80
Lucianus ed. <i>Jacobitz</i> . 3 voll. (= 6 pt.)	6.50
Lucretius ed. <i>Bernays</i>	1.50
— ed. <i>Bringer</i>	1.80
Lycophrone ed. <i>Kinkel</i>	1.80
Lycurgus ed. <i>Schäbe</i>	— 80
Lydas ed. <i>Wachsmuth</i>	2.70
Lysica. Anthol. ed. <i>Hiller</i> . Ed. IV	3. —
Lysias ed. <i>Schäbe</i> . Ed. II	1.20
Macrobius ed. <i>Eysenhardt</i> . Ed. II	6. —
Manethon ed. <i>Konchly</i>	1.50
Marcellus ed. <i>Hemrich</i>	3.60
Marci vita 8. Porphyrii	2.40
Maritima ed. <i>Gierst</i>	2.40
Martianus Capella ed. <i>Eysenhardt</i>	4.50
Maximus ad Ammon. ed. <i>Ludwich</i>	1.80
Metriac. scr. Gr. ed. <i>Wegmann</i> . Vol. I	2.70
Metroligic. scr. ed. <i>Hultsch</i> . 2 voll.	5.10
Melauius Felix ed. <i>Bachrens</i>	1.35
Musici scriptores Graeci ed. <i>Jan</i>	8. —

	<i>M. N.</i>
Mythogr. Gr. I. Apollod. ed. <i>Wagner</i>	3.60
— II. Parthen. ed. <i>Sakalowsky</i>	
Antonin. Lib. ed. <i>Martini</i>	2.40
Natur. rer. script. Graeci ed. <i>Keller</i> . I	2.70
Nicophori opuscul. hist. ed. <i>de Boor</i>	10.30
Nicophorus Blammyd. ed. <i>Heisenberg</i>	4. —
Nicomachus ed. <i>Hoche</i>	1.80
Nomus ed. <i>Konchly</i> . 2 voll.	9. —
— paraphrasia ed. <i>Schneider</i>	4.50
Onasandros ed. <i>Konchly</i>	1.20
Orosius ed. <i>Zangemeister</i>	3. —
Ovidius add. <i>Merkel-Ehwald</i> . 8 voll.	2.90
— Tristia M. — 45. Pusti	— 60
— metamorphos. del. ed. <i>Pöhl</i>	— 60
Panegyrici Latini XII ed. <i>Bachrens</i>	3.60
Pansanias ed. <i>Schubert</i> . 2 voll.	3.60
Pelagouli ars veterinaria ed. <i>Hin</i>	2.40
Persius ed. <i>Hermann</i>	— 30
Phaedrus ed. <i>Müller</i>	— 30
Philodemi de musica libri ed. <i>Konchly</i>	1.50
— voll. theat. ed. <i>Sudhaus</i> . 2 voll. 8 voll.	11. —
Philostroph. opera ed. <i>Kayser</i> . 2 voll.	8.25
— imagg. add. <i>Beudorf et Schneider</i>	2.80
Physiogn. scr. rec. <i>Foerster</i> . 2 voll.	14. —
Plodarus ed. <i>Carat</i>	1. —
Plato add. <i>Hermann-Wohltab</i> . 6 voll.	
(= 15 fascic.)	10.50
Plautus add. <i>Gertz-Schaeff</i> . Fasc. I.	
Amph. Aab. Anbl.	1.50
— II. Bacch. Capt. Cas.	1.20
— III. Dist. Cure Epid.	1. —
— IV. *Met. Marc. *Mil. gl.	1.50
— V. *Mos. Persa. *Poen.	1.50
— VI. *Paenod. *Rud. Stich.	1.50
— VII. *Tric. Truc. Pragma	1.50
— Suppl. de Pl. test. conap.	— 45
metr.	— 45
Sing. comos. (*not. — 60; rei.)	— 45
— ed. <i>Fleischmann</i> . Vol. I II	2.70
Plini epistolae ed. <i>Kell</i>	1.20
— libb. dnt. aerm. coll. ed. <i>Bach</i>	1.40
— nat. hist. add. <i>Jan-Maghoff</i> . 6 voll.	15.40
Plinius ad Gargilius Marci. ed. <i>Rose</i>	2.70
Plotinus ad. <i>Vollmann</i> . 2 voll.	9. —
Plutarchi vitae ad. <i>Stintenis</i> . 9 voll.	
(= 14 fascic.)	8.40
— moralia ed. <i>Bernardakis</i> . 6 voll.	24. —
Poetae Lat. min. ed. <i>Bachrens</i> . 6 voll.	20.10
Poetarum Rom. fragm. ed. <i>Bachrens</i>	4.20
— Latin. eclogae ed. <i>Brandt</i>	1. —
— Graec. eclogae ed. <i>Stadenmüller</i>	2.70
Potemion ed. <i>Huck</i>	1. —
Polyaenus ed. <i>Wölflin-Müller</i> . Ed. II	7.00
Polybius ed. <i>Büttner-Dindorf</i> . 4 voll.	18.50
Pomponius Mela rec. <i>Frick</i>	1.20
Porphyron ed. <i>Meyer</i>	4.20
Porphyrii opp. ed. ed. <i>Nauck</i> . Ed. II	3. —
Priscianus. Theodorus. ed. <i>Rose</i>	5. —
Proclus ed. <i>Friedlein</i>	9.75
Propertius ed. <i>Müller</i>	— 60
Quintilian inst. ed. <i>Bonnell</i> . 2 voll.	2.40
— lib. X ed. <i>Halm</i>	— 30
— declamationes ed. <i>Ritter</i>	4.80
Quintus Smyrn. ed. <i>Zimmermann</i>	3.60
Rhetores Graeci ed. <i>Spengel</i> . 3 voll.	11.70
Rutilius Namatianus ed. <i>Müller</i>	— 75
Sallustius ed. <i>Buxner</i>	— 45
Serapion Largi comp. ed. <i>Helmreich</i>	1.80
Sensae opp. püica ed. <i>Hase</i> . 2 voll.	5.80
— tragg. ed. <i>Polier et Richter</i>	4.50
— scripta rhetor. ed. <i>Kiesling</i>	4.50
Serenus ed. <i>Reiberg</i>	5. —

Sidenius Apollinaris ed. Mohr	4.80
Sili Italici Panica ed. Bauer 2 voll.	4.80
Sillographi Graeci v. Corpuseulum.	1.80
Silvio Silius ed. Langhans	1.35
Sophocles ed. Dindorf-Meier. Ed. min.	1.65
Ed. maior	1.50
Singularis tragodiae	— 30
[—] Scholia in Sophoclis trag.	— 30
vetera ed. Papageorgius	4.80
Soranus ed. Rose	4.20
Statins ed. Bachmann-Kuhlmann 2 voll.	7.35
Stobaei floril. ed. Meiseke 4 voll.	9.60
— uelogue ed. Meiseke 2 voll.	6. —
Strabo ed. Meiseke 2 voll.	6. —
Suetonius ed. Roth	1.50
Syllanus ed. Rabe 2 voll.	3.20
Tacitus ed. Halm 2 voll. Ed. IV.	2.40
Vol. I. Annales. Uterque fasc.	— 75
— II. Fasc. I. Historiae	— 75
— II. — II. Germ. Agric. dial.	— 45
Terentius ed. Fleckmann	1.90
[—] Scholia Terentianae ed. Schlee	2. —
Testamentum, novum, Graece ed.	— 25
Buttmann. Ed. V	2.25
Theophrastus ed. Spengel 2 voll.	6. —
Theodorus Prodromus ed. Hercher	— 50
Theon Smyrnaeus ed. Halm	3. —
Theophrastus ed. Weym. 3 voll.	6.60
Theophrasti historiae ed. de Boer	6. —
Thucydides ed. Bucher 2 voll.	2.40
Tibullus ed. Müller	— 30
Tryphiodorus et Colluthus ed. Wein-	— 30
berger	1.40
Ulpianus ed. Huschke. Ed. V.	— 75
Valerius Flaccus ed. Bachmann	1.50
— Julius ed. Kuebler	2.70
— Maximus ed. Kumpf	4.50
Varronis rer. rustica libb. ed. Kail	1.50
Vegetius ed. Lang. Ed. II.	3.90

Velleius Paterculus ed. Halm	— 60
— ed. Halm	1. —
Vergilius Maro ed. Ribbeck. Ed. II.	1.30
— Bucolica et Georgica	— 45
— Aeneis	— 90
— ed. Guthling. 2 voll. Vol. I.	— 45
Bucolica et Georgica	— 45
— Vol. II. Aeneis	— 90
Virgilius gramm. ed. Hurner	2.40
Xenophontis expositio Cyri ed. Hug.	— 75
Ed. min. M. — 75. Ed. mai.	1.20
— hist. Graeca ed. Keller. Ed. min.	— 90
— institutio Cyri ed. Hug. Ed.	— 90
min. M. — 90. Ed. mai.	1.50
— commentar. ed. Gilbert. Ed. min.	— 45
— Ed. maior	1. —
— scripta min. ed. Dindorf	— 90
Zonaras ed. Dindorf. 6 voll.	— 49.50

Bibliotheca scriptorum medii aevi Teubneriana.

Albertus Trullus ed. Meiner	3. —
Amarius, Sextus, ed. Manitius	2.25
Canabuzes, Iohannes, ed. Eberhard	1.80
Christus patiens ed. Bruns	2.25
Comedias Horatiane III ed. Jahn	1.20
Guilelmus Bleck. Alda ed. Lohmeyer	— 30
Thiofridi vita Willibr. ed. Rosenberg	1.80
Vitae sancti IX metr. ed. Harter	3. —

Bibliotheca scriptorum Latinorum recentioris aetatis Teubneriana.

Manili epist. sel. ed. Fickelcher	1.50
Mureti, M. A., scripta selecta	— 45
ed. J. Frey. Vol. I et II	1.20
Rohrknecht, D., alogia Tiborii	— 45
Romischer Briefe ed. J. Frey	— 45
Vitruvius clar. epist. sel. ed. Weber	2.40

Verlag von B. G. Teubner in Leipzig.

Griechisches Schulwörterbuch. Von Benseler-Schenkl. 2 Bde.

- I. Griechisch-Deutsch. 10. Aufl. Von A. Kaegi. geh. 6. M. 75 J., geb. 8. M.
II. Deutsch-Griechisch. Von K. Schenkl. 4. Aufl. geh. 9. M.

Lateinisches Schulwörterbuch. Von F. A. Heinichen. 2 Bände.

- I. Lateinisch-Deutsch. 3. Aufl. Von A. Draeger. geh. 6. M.
II. Deutsch-Lateinisch. 5. Aufl. Von C. Wagener. geh. 5. M.

Sonder-Wörterbücher zu

- Cesar. Von H. Ebeling. 4. Aufl. von R. Schneider. 1892. geh. 1. M.
Cornelius Nepos. Von G. Schaefer. 12. Aufl. 1893. geh. 1. M. — M. b. Texte b. Nepos (1) 20 J.
Homer. Von G. Autenrieth. 7. Aufl. 1893. geh. 2. M.
Ovids Metamorphosen. Von J. Siebelis. 5. Aufl. von Fr. Polle. 1893. geh. 2. M. 70 J.
Phädrus. Von H. Schaubach. 3. Aufl. 1888. geh. 60 J. — Mit dem Texte b. Phädrus 30 J.
Xenophons Anabasis. Von P. Vollbracht. 8. Aufl. 1894. geh. 1. M. 80 J.
Xenophons Hellenika. Von K. Thiemann. 3. Aufl. 1893. geh. 1. M. 50 J.
Siebelis' tirocinium poeticum. Von A. Schaubach. 9. Aufl. 1891. geh. 45 J.

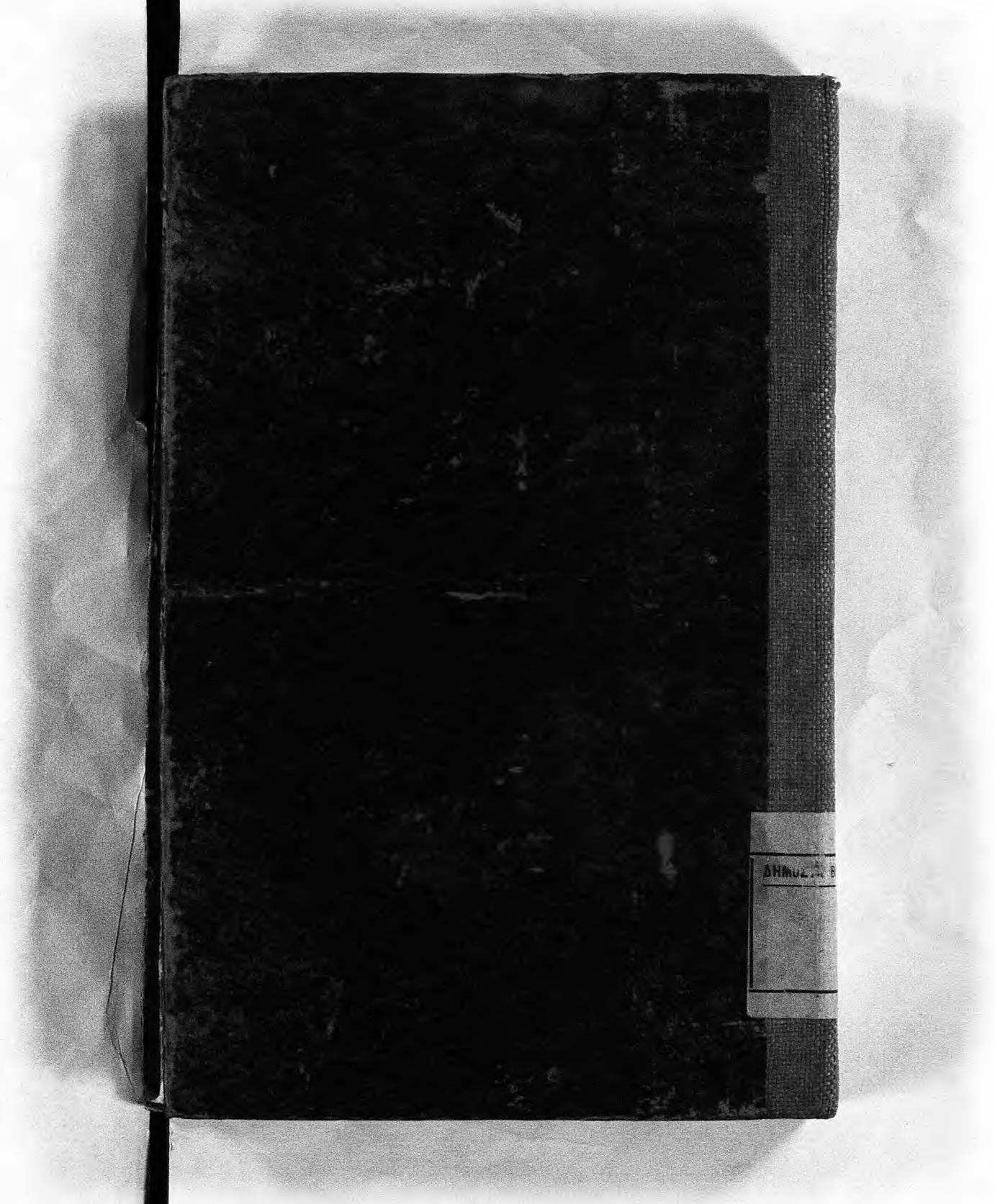
Schüler-Kommentare zu

- Cicero b. Gall. von A. Procksch [3 Bdehn].
Cornelius Nepos von O. Sange [1 Bdehn].
Homer's Odyssee von C. Hantzsch [4 Bdehn].
Ovid's Metamorphosen (del. Siebelis.) von Fr. Polle [1 Bdehn].
Xenophons Anabasis, B. 1—5 von A. Schirmer [2 Bdehn].
Jeder Bändchen geb. 80 J. — Fortsetzung in Vorbereitung

- Nepos' Volubilis. Von G. Schaefer. 3 Teile. (2.—4. Aufl.) 1892/93. kart. 1. M. 80 J.
Livius-Kommentar. Von C. Haupt. B. 1—5, 27, 28 kart. je 80 J., B. 21 u. 22 1. M.

ΕΠΙΤ.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας